

Farkas Zoltán

**A kultúra, a szabályok
és az intézmények**

Társadalomelmélet 3.

Miskolci Egyetem, 2005

TARTALOM

Előszó a harmadik fejezethez

1. A kultúra fogalma és megközelítése

1.1. A kultúra fogalma és összetevői

A) A kultúra tágabb és szűkebb fogalma

a) *A kultúra tágabb fogalma*

b) *A jelképi kultúra fogalma*

B) A jelképi kultúra összetevői

a) *A kultúra kognitív, személyes kifejező és értékelő összetevői*

b) *A kultúra fő formai összetevői*

1.2. A kultúra szociológiai megközelítése

A) A kultúra a fő szociológiai szemléletmódokban

a) *A kultúra a normativista szemléletmódban*

b) *A kultúra a normativista-kreativista szemléletmódban*

c) *A kultúra a strukturalista szemléletmódban*

d) *A kultúra a kreativista és a racionalista szemléletmódban*

B) A kultúra az intézményes szemléletmódban

2. A szabályok és az alkalmazkodás

2.1. A szabály és az ellenőrzés

A) A szabály és az ellenőrzés fogalma

a) *A szabály fogalma*

b) *Az ellenőrzés fogalma*

B) A szabályok legfőbb típusai

2.2. A szabályokhoz való alkalmazkodás

A) A beleélő alkalmazkodás

a) *A beleélő alkalmazkodás fogalma és érvényesülése*

b) *A beleélő alkalmazkodás és az ellenőrzés*

B) A racionális alkalmazkodás

a) *A racionális alkalmazkodás fogalma és érvényesülése*

b) *A racionális alkalmazkodás és az ellenőrzés*

c) *A fizikai kényszerítés és a racionális alkalmazkodás*

3. Az intézmény és érvényessége

3.1. Az intézmény fogalma és fedezete

A) Az intézmény értelmezései és fogalma

a) Az intézmény fogalmának értelmezései

b) Az intézmény fogalma

B) Az intézmény fedezete

3.2. Az intézmény érvényessége

A) Az intézmény érvényessége és érvényességi köre

a) Az intézmény érvényességének értelmezése

b) Az intézmény érvényességi köre

B) Az intézményes helyzet, a szerep és a szereplehetőségek

a) Az intézményes helyzet és szerep fogalma

b) A szereplehetőségek fogalma

Irodalom

Előadásvázlat

Előszó a harmadik fejezethez

Ez a tanulmány egy készülő és – a jelenlegi állapotában, a jelenlegi elképzelés szerint – tizenhét elméleti (és két empirikus) fejezetből álló, általános szociológiaelméleti, illetve társadalomelméleti tárgyú könyv harmadik fejezete. Ez a fejezet tartalmilag szorosan kapcsolódik a második fejezethez, amelyet korábban közöltem *Az egyén, a környezet és a cselekvés* címmel. (<http://mek.oszk.hu/02400/02472>) A bevezető jellegű első fejezet viszont a harmadik fejezet közlésének időpontjáig még nem került közlésre. A második fejezet előszavában még tizenöt fejezetről tettem említést, de időközben két fejezetet két-két fejezetre osztottam. Így a korábbi harmadik fejezetből is két – még így is igen terjedelmes – fejezet lett, az itt közlendő harmadik, és a rövidesen közlésre kerülő negyedik fejezet.

A szóban forgó könyvben az úgynevezett *intézményes szociológia elméletét* (A társadalmi viszonyok. Az intézményes szociológia elmélete. Bíbor Kiadó, 1997) dolgozom ki következetesebben és részletesebben, nagyobb mértékben figyelembe véve, és szándékom szerint egy alapvetően új szemléletmódban egyesítve a szociológiaelméletben kialakult fő szemléletmódokat. Az egyes fejezeteket azzal a tartalommal közlöm, amellyel a könyvbe szánom, ezért található benne más fejezetekre történő hivatkozások. Azonban a hivatkozások a kézirat jelenlegi állapotát tükrözik, és mivel az egyes fejezetek még szerkezetüket tekintve is változhatnak, a hivatkozások részben ideigleneseknek tekinthetők. Különös tekintettel arra, hogy a közlésre kerülő fejezetek még nem lezártak, szívesen fogadom az olvasók negatív vagy pozitív észrevételeit és javaslatait.

Felhívom a figyelmet az egyes fejezetekben megtalálható, a hat szintű vázlat utolsó szintjét képező vázlatpontokra, amelyek általában az elmélet legfőbb fogalmait és összefüggéseit emelik ki, de esetenként utalhatnak bizonyos kérdések fő megközelítési módjaira is. A vázlat, amely előadásvázlatnak is tekinthető, e közleményben már külön is megtalálható a tanulmány végén, arra való tekintettel, hogy megfelelő formában könnyebben ki lehessen nyomtatni.

Az előző fejezetben, az intézményes szociológia elméletének a felépítésében az egyén, a környezet és a cselekvés közötti összefüggésekre vonatkozó problémákból indultunk ki. E problémák tárgyalása során határoztuk meg az elmélet alapfogalmait és legáltalánosabb előfeltevéseit. Az általunk szemmel tartott alapvető problémát az képezte, hogy az egyének cselekvéseit mennyiben határozzák meg az egyének személyes tulajdonságai, és mennyiben a környezeti tényezők. Ebben a fejezetben az egyének kulturális környezetével foglalkozunk, ezen belül főleg a szabályokkal és az intézményekkel. A könyv egyes fejezetei általában véve is szorosan kapcsolódnak egymáshoz, de ehhez a fejezethez különösen szorosan kapcsolódik a negyedik fejezet, amelynek a tárgyát majd az intézmények típusai, funkciói, valamint a társadalmiság értelmezése képezi.

A következőkben először röviden a kultúra tágabb és szűkebb fogalmával, és a szűkebb értelemben vett kultúra, a jelképi kultúra összetevőivel foglalkozunk. Majd rámutatunk arra, hogy a különböző szemléletmódokat képviselő szociológiai elméletek milyen mértékben és milyen szempontból veszik figyelembe a kultúrát, és a kultúra egyes összetevőit a társadalmi jelenségek magyarázatában. Ehhez kapcsolódva hangsúlyozzuk, hogy az intézményes szociológia elméletében alapvetően új szempontból vesszük figyelembe a szabályokat, a szabályok rendszereiként értelmezett intézményeket, és e tényezők révén általában a kultúrát a társadalmi cselekvések, és általában a társadalmi jelenségek meghatározottságának a magyarázatában.

A kultúra viszonylag egyszerű és legfontosabb formai összetevőit a szabályok képezik, ezért a fejezet második részében a szabály fogalmát, a szabályokhoz kapcsolódó ellenőrzés, és a szabályokhoz való alkalmazkodás kérdéskörét tárgyaljuk. A fejezet harmadik részében határozzuk meg az intézmény fogalmát, és bevezetjük az intézmény fedezetének a fogalmát. Végül az intézmények érvényességével, érvényességi körével, az intézményes helyzet, a szerep és a szereplehetőségek fogalmának meghatározásával foglalkozunk.

1. A kultúra fogalma és megközelítése

A fejezet első részében a kultúra fogalmára és megközelítésére vonatkozó gondolataink bevezető jellegűek, mielőtt a második és a harmadik részben rátérünk a szabályok és az intézmények rendszeres tárgyalására. Ebben a részben, a kultúra különböző megközelítéseit tárgyalva eltekintünk attól az általunk fontosnak tartott követelménytől, hogy csak olyan – az elmélet alkotórészeit képező – szakkifejezéseket, illetve fogalmakat használjunk, amelyek jelentését már meghatároztuk, vagy az első használatukhoz kapcsolódva meghatározzuk. A kultúra fogalmával nem kívánunk részletesen foglalkozni, szükségesnek tűnik azonban rámutatni arra, hogy a kultúra egyes összetevői, különösen a szabályok és az intézmények milyen átfogóbb vonatkoztatási keretbe illeszthetők. A következőkben tehát először meghatározzuk a kultúra tágabb és szűkebb fogalmát, felvázoljuk a szűkebb értelemben vett kultúra, a jelképi kultúra fő összetevőit. Majd rámutatunk arra, hogy a különböző szemléletmódokat képviselő szociológiai elméletek különböző mértékben támaszkodnak a kultúra fogalmára, és a kultúra különböző összetevőit hangsúlyozzák a társadalmi jelenségek magyarázatában. Végül azt hangsúlyozzuk, hogy az intézményes szemléletmódban milyen szempontból vesszük figyelembe a kultúrát a társadalmi jelenségek meghatározottságának a magyarázatában.

1.1. A kultúra fogalma és összetevői

A) A kultúra tágabb és szűkebb fogalma

a) A kultúra tágabb fogalma

Mai értelmében a kultúra fogalma viszonylag új fogalom, de más értelemben már az ókori Rómában használták. Akkori jelentése megmunkálni, művelni, főleg a földművelésre vonatkoztatva. Később a kultúra kifejezés jelentése áttevődött az emberek kiművelésére, képességeik, jellemük fejlesztésére. Majd a hangsúly a szellemi művelés folyamatáról annak eredményére, a művelt ember szellemi állapotára és életmódjára került. A tizenkilencedik század elején a kultúra fogalmát elsősorban már nem az egyes emberre, hanem nagyobb emberi csoportokra és a társadalom egészére kezdték használni. A kultúra fogalma ilyen értelemben a társadalom rendezettségét, az anyagi gazdagságot, az erkölcsi kifinomultságot és a szellemi fejlettséget foglalta magában. Ekkor már a fejlődés lelki, szellemi és erkölcsi összetevőin túl e fogalom felölelte az emberi tevékenység minden maradandó eredményét. Az egyének szempontjából a múltból öröklött, emberek alkotta környezetet, amelyhez az egyéneknek alkalmazkodniuk kell. (Márkus 1992; Williams 1998:28-30; Wessely 1998:7-9)

A kultúra kifejezés ma is nagyrészt különböző tartalmú és különböző terjedelmű fogalmak jelölésére szolgál. Az egyik jellemző értelmezés szerint a kultúra fogalma az emberek szellemi, lelki és esztétikai fejlődésének az általános folyamatát, a másik szerint egy embercsoport, korszak, vagy általában az emberiség sajátos életmódját, a harmadik szerint a szellemi, különösen a művészeti tevékenységet és e tevékenység termékeit foglalja magában. Az utóbb említett értelmezés a legelterjedtebb, amely szerint a kultúrán az emberi tevékenység sajátosan „kulturális” területét, a zenét, az irodalmat, a festészetet, a szobrászatot és a filmet értjük. (Williams 1981:11-12; 1998:28-30)

Az egyének cselekvései szempontjából nézve, a szociológiai irodalomban az egyik jellemző felfogás szerint a kultúra az egyének releváns környezetének az emberek által történetileg kialakított összetevőit foglalja magában, amelyekhez az egyéneknek a cselekvéseik során alkalmazkodniuk kell. A másik felfogás szerint a kultúra a környezeten belül csak az egyének adott körében általánosan jellemző, közös tudati állapotát foglalja magában, amelyben az adott egyén is osztozhat, de cselekvései szempontjából nézve számára alapvetően a környezetet jelenti. A harmadik jellemző felfogás szerint viszont a kultúra bizonyos cselekvések szempontjából nézve nem az egyének környezetét fejezi ki, hanem az egyének általánosan jellemző magatartását, a magatartás mintázatát, életmódját foglalja magában.

Ha a kultúra fogalmát a cselekvések magyarázatában szeretnénk felhasználni, fontos kérdés, hogy magukhoz a cselekvésekhez képest hogyan értelmezzük e fogalmat. Erre való tekintettel, mi a kultúra fogalmának a fenti bekezdésben elsőként említett értelmezéséből indulunk ki, egyelőre tágabb értelemben használva a kultúra kifejezést.

- *Tágabb értelemben a kultúra* magában foglalja az emberek által maradandóan kialakított, és az egyének adott körében az egyes egyének környezetének az alkotórészeit képező dolgok, dologi és tudati állapotok egészét. Ilyen tágabb értelemben megkülönböztethetjük egyrészt az anyagi kultúrát, másrészt a jelképi kultúrát.

Tehát az egyes egyének környezeteként, és e tekintetben tágabban értelmezve a kultúrát, megkülönböztethetjük egyrészt az anyagi kultúrát, amely az emberek által létrehozott anyagi természetű létezőket foglalja magában, másrészt a nem anyagi, illetve a jelképi kultúrát, amely a jelképi természetű létezőket foglalja magában. (Kloskowska 1984)

A második fejezetben (1.1Ba) különbséget tettünk a környezet tényszerű és szimbolikus természetű alkotórészei között. Láttuk, hogy a környezet tényszerű összetevői formai szempontból nézve lehetnek dolgok és állapotok, más egyének és csoportok, cselekvési lehetőségek és képességek, valamint mások cselekvései, viselkedései, illetve ezekből felépült nagyobb viselkedési egységek. Az anyagi kultúra az emberek által létrehozott, és a környezet alkotórészeit képező dolgokat, illetve e dolgok állapotait foglalja magában. Az anyagi kultúrát alkotják például az épületek, az utak, a gépek és berendezések, a járművek, a bútorok stb. Nem emberi élőlényeket fogalmilag nem különböztettük meg a szűkebb értelemben vett dolgoktól, azokat is dolgoknak neveztük. Tehát az anyagi kultúrának az alkotórészeit képezhetik az emberek által átalakított természeti (növényi és állati) környezet létezői is, az átalakítás mértékében. Például a szántóföldek, az ültetvények, a parkok, víztározók, a nemesített növények, a megszelídített állatok részben a természeti, részben a kulturális környezet alkotórészeit képezik. Minket azonban a továbbiakban a jelképi kultúra érdekel, és kultúrán szűkebb értelemben az úgynevezett jelképi kultúrát értjük.

b) A jelképi kultúra fogalma

A szociológiai irodalomban széles körben használt szűkebb értelmében a kultúrán a jelképi kultúrát értjük, s ilyen értelemben a kultúra az egyének adott körében érvényes képzetek rendszere. Értelmezésünk szerint röviden a következőképpen határozhatjuk meg a jelképi kultúra fogalmát.

- Szűkebb értelemben a kultúra, a *jelképi kultúra* az egyének adott körében az egyéni tudatok azon összetevőinek az összessége, amelyek (1) valamennyi egyén tudatának az alkotórészeit képezik, és (2) amelyekről valamennyi egyén feltételezi, hogy az adott körben mások tudatának is az alkotórészeit képezik, valamint (3) amelyek közlésére egységesen értelmezett szimbólumrendszer alakult ki.

A következőkben tehát kultúrán a jelképi kultúrát értjük, ezért általában csak röviden kultúráról beszélünk. A fent kiemelt meghatározás szerint a kultúra olyan „közös tudat” az egyének adott körében, amelynek az összetevőit képező tudattartalmak magától értetődőeknek tekintve áramlanak az egyének közötti kommunikációkban, s a viszonylag új információk közlésének és értelmezésének is az alapját képezik. A kultúra leglényegesebb vonatkozása az egységesen értelmezett szimbólumrendszer, mivel egyrészt e szimbólumrendszer fényében értelmezett tapasztalat eredményeként válhat az adott tudattartalom általánossá az egyének adott körében, másrészt e tapasztalat eredményeként ismerik fel az egyes egyének, hogy mások is osztoznak az adott tudattartalomban.

A kultúra elemi alkotórészeit a jelképek vagy szimbólumok képezik, amelyek az emberek közötti kölcsönhatások eredményeként tesznek szert közös jelentésre, s ezáltal szolgálhatnak az egyének közötti kommunikáció közvetítő eszközeiként. (Parsons 1951:5, 327) Az egyének adott köre számára közös kultúra alapvető ismertető jegye, hogy az egyének képesek kommunikálni egymással, a szimbólumok szabályozott használata révén. (Schmid 1991:98) A második fejezetben (1.1Ba) már említettük, hogy a jelkép vagy szimbólum olyan jel, amelyet kifejezetten jelként használnak, és amelynek jelentésére vonatkozóan tartós egyetértés alakult ki az egyének adott körében. A szimbólumok az általuk jelölt létezőkhöz képest formailag önkényesek, azaz nincs szükségszerű kapcsolat a szimbólum és a között a létező között, amelyet képvisel. Az emberi hangok szimbolikus rendszere a nyelv, amely az emberek közötti közlés alapvető eszköze. A szimbólumok, s ezáltal a nyelv használatának képessége egyedülállóan emberi képesség, s az embert ez a képessége teszi alkalmassá a jelképi kultúra, s ezáltal a társadalmiság létrehozására. A nyelv lehetővé teszi a tapasztalatok felhalmozását és megőrzését, az adott nyelvet értő minden ember számára hozzáférhetővé tételét, és ily módon a nyelv a közös tudáskészlet alapja és közvetítő eszköze. (Parsons 1951:10-11; Huszár 1983:50-51; Berger – Luckmann 1998:99-101)

A cselekvések magyarázata szempontjából nézve fontos az a kérdés, hogy milyen természetű a kultúra az egyének személyiségéhez képest. Parsons felfogása szerint a kultúra szimbólumok mintázott rendszereiből épül fel, amelyek a cselekvések irányultságainak a tárgyait, az egyéni cselekvők személyiségének az elsajátított összetevőit, és a társadalmi rendszerek intézményesült mintáit képezik. (Parsons 1951:327) Felfogásunk szerint a kultúra tudati természetű, a kultúra hordozói az egyének adott körében az egyéni tudatok. Tehát a kultúra az egyének személyiségének is a tudati, pontosabban a „közös tudati” vonatkozásait foglalja magában. A személyiségnek azonban a tudatos összetevők mellett vannak nem tudatos összetevői is, amelyre főleg a pszichoanalitikus felfogás hívja fel a figyelmet. (Lásd pl.: Freud 1982B:423-431; Carver – Scheier 2002:201-206) A kultúra tehát az említett szempontból más természetű és szűkebb, mint a személyiség, más szempontból viszont bővebb, mert az egyéni tudattartalmaknak csak bizonyos vonatkozásai képezik az egyes egyének személyiségének az alkotórészeit. Például az egyén konkrét ismeretei, amelyek ugyanakkor kulturális ismeretek is lehetnek, nem alkotórészei a személyiségnek, csak az ismeretek adott személyre jellemző sajátos szerkezete és sajátos szerveződési módja.

A szociológiai elméletben az *életvilág* kifejezéssel jelölt fogalom, legalábbis egyes szerzők értelmezésében, részben fedi a szűkebb és a fenti értelemben vett kultúra, a jelképi kultúra fogalmát. Alfred Schütz fenomenológiai szociológiájára a második fejezetben (4.1A) jelentős mértékben támaszkodtunk, főleg arra a kérdésre keresve a választ, hogy az egyének értelmezés révén hogyan ismerhetik meg a környezetüket mint cselekvési szituációt. Schütz felfogása szerint az életvilág egyrészt olyan egységes tudati világ, amely közös az egyének adott köre számára. Az életvilág magában foglalja a társadalmi élet kulturális, az egyének adott köre számára magától értetődő keretét, amelyen az egyének gondolkodása és magatartása alapszik. Az életvilág a cselekvőket ellátja a társadalmi világ értelmezésének, a problémák

megoldásának és a cselekvéseknek a kész mintáival, illetve tipizációival. Az életvilág másrészt azonban tágabb, mint a kultúra, mert magában foglalja a mindennapi élet egyének számára magától értetődőnek tűnő valóságát is. Tehát az életvilág alkotórészeit képezik mindazok a létezők, amelyek az egyének adott köre számára problémamenteseknek, magától értetődően valóságosaknak tűnnek. (Különösen Schütz – Luckmann 1984:269-282)

Habermas különbséget tesz az életvilág csupán a kultúrára vonatkozó kommunikációelméleti, és a mindennapi életre vonatkozó, szociokulturális fogalma között. Az előbbi értelemben „...az életvilágot kulturálisan áthagyományozott és nyelvileg szervezett értelmezési minták készleteként gondolhatjuk el.” (Habermas 1995:124; ill. 1987:156) Ilyen értelemben az életvilág jól ismert kulturális tudáskészletből épül fel, amely az adott életvilághoz tartozó egyéneket problémamentes háttérmeggyőződésekkel látja el, és amely alapját képezi a valóság különböző oldalai értelmezésének. Az életvilág mint a mindennapi élet területe azonban tágabb, mint a kultúra, magában foglalja a mindennapi élet magától értetődőnek tekintett, problémamentes, elbeszélhető kulturális, társadalmi és személyiségi összetevőit. (Uo.:119-152; ill. 152-178)

Általában véve egyetértünk azzal a felfogással, amelyet főleg a normativista szemléletmód képviselői hangsúlyoznak, és amely szerint rendezett emberi együttélés, az emberek közötti rendezett, különösen a fizikai erőszak alkalmazását mellőző kölcsönhatások nem lehetségesek viszonylag állandó szimbolikus rendszer, azaz kultúra nélkül. (Parsons 1951:11) A kultúra történetileg a terméke, a mindennapokban azonban meghatározója a cselekvéseknek és az emberek közötti kölcsönhatásoknak. A huzamosabb ideig együtt élő egyének általában kialakítják a maguk sajátos kultúráját, amelyet egymás között átadnak, főleg a kölcsönhatások során sajátítanak el, és közösen osztanak. (Uo.:15). Viszonylag nagy számú egyének körében egy adott kultúrán belül általában kialakulnak úgynevezett *szubkultúrák* is, amelyek részesednek az átfogóbb érvényességi körű kultúra alapvető alkotórészeiből, de sajátos alkotórészekkel is rendelkeznek.

B) A jelképi kultúra összetevői

a) A kultúra kognitív, személyes kifejező és értékelő összetevői

A kultúra legfőbb funkciója az egymás környezetében élő egyének cselekvéseinek a szabályozása, tehát célszerű megkülönbözteti a kultúra azon összetevőit vagy oldalait, amelyek különböző szerepet töltenek be a cselekvések szabályozásában. Parsons a motivációs irányultság három módjának megfelelően megkülönbözteti a kultúra kognitív, érzelmi (cathetic) és értékelő összetevőit. E szerint vannak olyan kulturális minták, amelyek az egyének szintjén a kognitív irányultságot, amelyek az érzelmi irányultságot, és amelyek az értékelő irányultságot szolgálják, illetve befolyásolják. A motivációs irányultság kognitív módja a létezők megismerésére irányul, az érzelmi mód a létezőket érzelmi jelentőséggel ruházza fel, az értékelő mód a kielégülés optimalizálására irányul, s magában foglalja a választást az alternatívák között. A motivációs irányultság három módjának megfelelően a három típus kulturális szinten: (1) a kognitív képzetek rendszere, (2) a kifejező szimbólumok rendszere, és (3) az érték-irányultsági minták rendszere. (Parsons 1951:47-48, 327)

A fentihez hasonló értelemben megkülönböztetjük a kultúra kognitív, személyes kifejező és értékelő oldalát vagy összetevőit. E megkülönböztetésre tehát a kultúra funkcióinak a magyarázata szempontjából van szükség.

- A (jelképi) *kultúra* két *alapvető funkciója*: (1) az egyének tudatának és ezáltal személyiségének a maradandó alakítása, (2) a cselekvő egyéneken kívül mások számára is jelentős cselekvések mindenkori szabályozása. E két funkció a kommunikáció révén valósul meg, és feltételezi a kultúra kognitív, személyes kifejező és értékelő oldalát.

A *kultúra kognitív összetevői* többé vagy kevésbé megbízható ismeretek, amelyek a cselekvő egyénekre, körülményeikre és általában a világra vonatkoznak. A *kultúra személyes kifejező összetevői* az egyének személyes motívumainak, pontosabban lelki szükségleteinek és érzelmeinek a tudati-kulturális tükröződései. Egyes szerzők szerint a kulturális érzelmek tanult és szerzett érzelmek, amelyekre vonatkozó kulturális mintákat az egyének elsajátítják, a személyiségükbe építik. (Vö.: Parsons 1951:42; Petri 1986:329; Mook 1987:447)) Hangsúlyozzuk, hogy felfogásunk szerint az egyének fiziológiai szükségleteire és instrumentális motívumaira vonatkozó „közös tudattartalmak” nem a kultúra személyes kifejező összetevőit, hanem csupán kognitív, vagy kognitív és értékelő összetevőit képezik. A *kultúra értékelő összetevői* arra vonatkozó minták, hogy az egyének adott körében mi tekinthető megfelelőnek vagy nem megfelelőnek, helyesnek vagy helytelennek, igaznak vagy hamisnak, szépnek vagy csúnyának, kívánatosnak vagy nem kívánatosnak stb., tehát általában véve pozitívnek vagy negatívnak. Parsons a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek magyarázatában a kultúra kifejező és értékelő összetevőire helyezte a hangsúlyt, és elhanyagolta a kognitív összetevőket. (Rex 1961:106; DiMaggio – Powell 1991B:17) Az intézményes szociológia elméletében viszont majd főleg a kultúra kognitív, illetve kognitív és értékelő összetevőinek a jelentőségét hangsúlyozzuk. A kultúra fent említett oldalai vagy összetevői a konkrét kulturális létezők esetében többnyire csak analitikusan különböztethetők meg egymástól. A kultúra alább tárgyalandó egyes formai összetevői képezhetik csupán kognitív vonatkozásban, de két vagy mindhárom vonatkozásban is a kultúra összetevőit. Majd később látjuk például, hogy egy szabály lehet csupán a kultúra kognitív összetevője, de képezheti kognitív, személyes kifejező és értékelő értelemben is az adott egyének kultúráját.

b) A kultúra fő formai összetevői

A következőkben csupán röviden utalunk a kultúra fő formai összetevőire, mivel a számunkra lényeges összetevőkkel, különösen a szabályokkal és az intézményekkel a későbbiekben majd részletesen foglalkozunk.

- A *kultúra fő formai összetevői*, amelyek elemi alkotórészeiket tekintve szimbólumokból állnak, a kulturális hiedelmek, illetve ismeretek, a kulturális értékek, a szabályok, valamint a szabályokból álló intézmények és szerepek.

A *hiedelem* fogalmának nagyrészt különböző értelmezéseivel találkozhatunk a társadalomtudományi irodalomban. (Lásd pl.: Murányi 1980:110-124) A hiedelem kifejezést itt tágabb értelemben használjuk, ilyen értelemben a hiedelmek lehetnek tisztán kognitív természetű és megalapozott ismeretek, de lehetnek bizonytalan vélemények, vélekedések, és lehetnek részben kognitív, részben személyes kifejező, részben értékelő jellegű meggyőződések és hitek is. Parsons az egyik szempontból megkülönbözteti a tapasztalati (empirikus) és a nem tapasztalati hiedelmeket, a másik szempontból az egzisztenciális (tisztán kognitív) és az értékelő hiedelmeket. E szerint a négy fő hiedelemrendszert a következők alkotják: (1) a tudomány és alkalmazott formája (tapasztalati és egzisztenciális), (2) az ideológia (tapasztalati és értékelő), (3) a filozófia (nem-tapasztalati és egzisztenciális), és (4) a vallás (nem tapasztalati és értékelő). (Parsons 1951:331)

A *kulturális ismereteken* belül különbséget tehetünk a köznapi és a tudományos ismeretek között. A köznapi ismeretek logikai értelemben nem alkotnak összefüggő rendszert, igazságtartalmuk legfőbb ismérve a beválás. Megőrzésükre és továbbadásukra általában nem hoznak

létre különleges eszközöket, ezek az ismeretek szóbelileg, nemzedékről nemzedékre hagyományozódnak. A tudományos ismeretek ideáltipikusan logikailag összefüggő és ellentmondásmentes rendszert alkotnak, módszeres igazolási eljárásnak vetik alá őket. A tudományos tudás fejlesztésére, bővítésére, terjesztésére és gyakorlati alkalmazására sajátos intézmények és szerepek jönnek létre. A köznapi és a tudományos ismeretek, és ezen ismeretekre támaszkodó problémamegoldás közötti különbség elvileg jelentős, de a valóságban viszonylagos, az átmenet fokozatos közöttük. (Parsons 1951:332-348; Murányi 1980:59-93) A köznapi ismeretek lényeges meghatározó tényezői a cselekvéseknek, különösen az úgynevezett instrumentális motívumok által motivált cselekvéseknek. A modern társadalmi együttélés a köznapi ismeretek viszonylag magas szintjét feltételezi. (Vö.: Parsons 1951:332-333, 337)

A személyes kifejező szimbólumok és szimbolikus rendszerek a lelki szükségletek és az érzelmek kifejezésére és értelmezésére, e személyes motívumok kommunikálására szolgálnak. A személyes kifejező szimbolikus rendszerek kifejlesztésére irányuló tevékenység a művészeti alkotás, amit meg kell különböztetni maguktól a személyes kifejező cselekvésektől, illetve a cselekvések ilyen vonatkozásaitól. Lehet személyes kifejező szimbólum vagy szimbolikus rendszer például a szeretet, a helyeslés és megbecsülés kinyilvánításának valamilyen formája, az öltözet, a műalkotás, az üdvözlés, a születésnap, a vallási szertartás. (Parsons 1951:385-389)

A lelki szükségletek és érzelmek kifejező kulturális vonatkozásaihoz szorosan kapcsolódnak bizonyos szabályok. Egyrészt megkülönböztethetjük a lelki szükségleteket és az érzelmeket kifejező szimbólumokat, illetve szimbolikus rendszereket, másrészt az arra vonatkozó elvárásokat, illetve szabályokat, hogy bizonyos szükségleteket és érzelmeket milyen körülmények között és milyen módon lehet vagy kell kifejezni e szimbólumok vagy szimbolikus rendszerek használata révén. Például mikor lehet vagy kell nevetni, és mikor sírni, mikor örülni, és mikor szomorkodni, mikor sajnálkozni, és mikor elismerést kifejezni stb.

A kultúra fontos összetevőit képezik az előző fejezetben (4.1C) a kognitív motívumok között tárgyalt értékek kulturális megfelelői. Széles körben elfogadott az a felfogás, amely szerint az értékek olyan minták, amelyek az egyének adott körében, amelyben érvényeseknek tekinthetők, mind az egyes egyének, mind mások, valamint az egyének összessége szempontjából nézve a kívánatos állapotot, viselkedésmódot fejezik ki. (Barth 1993:33-34) Mi a kulturális, ezen belül a közösségi és a társadalmi értékekkel majd a negyedik fejezet végén foglalkozunk.

A jelképi kultúra még viszonylag egyszerű és legfontosabb összetevőit a szabályok (normák) képezik. A szabály fogalmát az egyes szerzők többé-kevésbé eltérően értelmezik a szociológiai irodalomban, de számunkra a szabály fogalmának olyan értelmezései jelentősek, amelyek szerint a szabály szimbolikus és kulturális természetű. Röviden megfogalmazva, e felfogások szerint a szabály olyan – szóban vagy írásban kifejezett, vagy csupán a viselkedés révén közölt – elvárás, amely kifejezi, hogyan lehet vagy kell viselkedni meghatározott körülmények között.

Az intézmény fogalma szintén meglehetősen sokértelmű a szociológiai irodalomban, de számunkra az intézmény fogalmának olyan értelmezései jelentősek, amelyek szerint az intézmények a fenti értelemben vett szabályokból épülnek fel, tehát szimbolikus és kulturális természetűek. Röviden és ideiglenesen megfogalmazva, az intézmények sajátos szabályrendszerek, amelyekhez rendszeres ellenőrzés kapcsolódik.

A kultúra további fontos összetevőit képezik a szerepek, amennyiben a szerepeket szintén kulturális természetűeknek tekintjük. A szerep fogalmát is nagyrészt különböző értelemben használják a szociológiai irodalomban. Mi majd ahhoz a felfogáshoz kapcsolódunk, amely szerint a szerep szimbolikus és kulturális természetű, és egy adott helyzetre, illetve az adott helyzetben lévő egyénre vagy egyénekre vonatkozó szabályokat foglalja magában.

1.2. A kultúra szociológiai megközelítése

A) A kultúra a fő szociológiai szemléletmódokban

a) A kultúra a normativista szemléletmódban

A kultúra fogalmával és a kultúra fogalmának a társadalmi jelenségek magyarázatában betöltendő szerepével kapcsolatban nem alakult ki egyetértés az e kérdésekkel foglalkozó szociológusok körében. A kultúra különböző megközelítései azonban főleg a tipikus szociológiai szemléletmódokhoz kapcsolódnak. A különböző szemléletmódokat képviselő szociológiai elméletek különböző mértékben támaszkodnak a kultúra fogalmára, és a kultúra különböző összetevőit hangsúlyozzák a társadalmi jelenségek magyarázatában. Önálló és alapvetőnek tekintett meghatározó tényezőként a kultúra a normativista szemléletmódot képviselő elméletekben játszik szerepet. Azonban a normativista szemléletmódon belül is részben eltérő felfogást képvisel a normativista funkcionalizmus és a kulturális szociológia.

- A normativista szemléletmód felfogása szerint a társadalomban az egyének közvetlenül a közösen kialakított és elfogadott kulturális hiedelmekhez, értékekhez, szabályokhoz, szerepekhez és intézményekhez alkalmazkodva, és azoknak megfelelően cselekszenek, és a kultúra ily módon alapvetően meghatározza a társadalmi jelenségeket.

Az első fejezetben, a normativista szemléletmód tárgyalásánál említettük, hogy e szemléletmód szerint a társadalmi jelenségeket alapvetően az átfogó társadalmi környezet határozza meg, amely kulturális, illetve normatív természetű. A normativista rendszerelmélet felfogásában a kultúra fő alkotórészeit az értékek, a szabályok, a szerepek és az intézmények képezik. Az egyének a felnevelkedés, illetve a szocializáció során a kultúrából a személyiségükbe építik az értékeket, a szabályokat és a szerepeket, és közvetlenül e tényezők határozzák meg a magatartásokat és a kölcsönhatásokat. Az egyéni társadalmi cselekvések tehát a kultúra meghatározó hatását közvetítik, s a közös kultúra alapján – átvitt értelemben – csoportok is tekinthetők cselekvések szubjektumainak. Az összetettebb társadalmi jelenségek szabályszerűségei a közös kultúrát tükrözik, s a társadalom rendezettsége különösen azáltal biztosított, hogy az egyének elfogadják a közös kultúra értékeit és szabályait.

Nagyon röviden már az első fejezetben, a normativista szemléletmód tárgyalásánál is utaltunk Parsons felfogására. E felfogás szerint a társadalmi jelenségek legáltalánosabb meghatározó tényezői az értékek, amelyek közösen osztottak. A társadalom tagjai által általánosan elfogadott értékekben kifejeződő elvárásokat részletezik a szabályok, és az adott egyénekre és csoportokra vonatkozó szabályokból álló szerepek. Az értékek, a szabályok és a szerepek a kultúra alkotórészeit képezik, ugyanakkor ezek a tényezők a szocializáció folyamán beépülnek az egyének személyiségébe, és ezáltal határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket. A szabályok és a szerepek meghatározott értékekhez kapcsolódva és rendszert alkotva intézményekké szerveződnek, és az intézmények biztosítják a társadalom rendezett működését, harmonikus egységét. A differenciálódás eredményeként a társadalomban olyan alrendszerek alakulnak ki, amelyekben sajátos értékeket érvényre juttató szabályok, szerepek és intézmények határozzák meg a társadalmi cselekvéseket, és általában a társadalmi jelenségeket. A társadalmat végső soron a tagjai által általánosan elfogadott kulturális értékek integrálják, intézményesülésükön keresztül. (Lásd például: Parsons 1951; 1967; 1971; Parsons – Smelser 1956)

Rendszerelméletében Parsons az általa legáltalánosabb szinten megkülönböztetett négy cselekvési rendszer egyikének tekinti a kulturális rendszert, amelynek elsődleges funkciója a „mintafenntartás”, tehát az, hogy mintákat, azaz értékeket, szabályokat, és szerepeket szolgáltatson a cselekvések számára. (Parsons 1971:4-5; ill. 2000:40) Előfeltételezése szerint a kultúra, a személyiség és a társadalmi rendszer (mint a cselekvések és kölcsönhatások rendszere) bizonyos értelemben megfelelnek egymásnak, egymás tükröződései. A valóságban megítélése szerint is valószínűtlen a teljes mértékű megfelelés, tehát az olyan kulturális rendszer, amelynek érvényességi körébe eső társadalmi rendszerben a kulturális mintáknak való teljes megfelelés jellemző az egyéni cselekvők motívumaira és cselekvéseire. A személyiségi, a kulturális és a társadalmi rendszer természete alapvetően különböző, de fontos párhuzamosságnak, egyöntetűségnek kell lennie közöttük, kölcsönösen összeegyeztethetőeknek kell lenniük egymással. (Parsons 1951:16-18, 27-28) A továbbiakban, főleg e fejezet következő részében (2.2A), a szabályokhoz való alkalmazkodás tárgyalásánál majd részletesebben foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy Parsons felfogása szerint a kultúra milyen összefüggésben van a személyiséggel, és milyen módon határozza meg a társadalmi cselekvéseket, és általában a társadalmi jelenségeket.

A normativista rendszerelmélet szerint tehát az egyének az értékeket, a szabályokat, és a szerepeket szemmel tartva cselekszenek, s ennek révén igazodnak a tényszerű társadalmi valósághoz is. Bár Habermas szerint a szabályokhoz igazodó cselekvés egyaránt feltételezi az objektív létezők világát és a normatív világot, megítélésünk szerint a normativista elméletek cselekvésfelfogása kifejezett formában nem foglalja magában annak a kérdésnek az elemzését, hogy az egyének hogyan alkalmazkodnak a tényszerű valósághoz. (Vö.: Habermas 1984:88-90; ill. 1987:50-52)

A nyolcvanas évek közepétől egy viszonylag új és sajátosan kulturális felfogás alakult ki a szociológiában, amit kulturális szociológiának neveznek. A kulturális szociológia elsődlegesen a kollektív jelentések, kollektív érzelmek és elképzelések értelmezésével foglalkozik. (Alexander – Smith 2003:5) E felfogás talán legkövetkezetesebb képviselője Alexander és Smith, akik saját felfogásukat strukturális hermeneutikának nevezik. (Uo.:11) A kulturális szociológia részben kritikusan viszonyul a normativista rendszerelmülethez, de a normativista szemléletmód alapvető tételeit elfogadja. Mindkét felfogás azon a nézeten van, hogy alapvetően a kultúra határozza meg a társadalmi jelenségeket, azonban míg a normativista rendszerelmélet eleve feltételezi, hogy az értékek, a szabályok, az intézmények és a szerepek jelentése nyilvánvaló a cselekvő egyének számára, addig a kulturális szociológia a kultúra egyes alkotórészeinek a jelentését, illetve e jelentés értelmezését vagy megértését tekinti kutatása fő tárgyának.

Wilhelm Dilthey kulturális tanulmányai nyújtották a legjelentősebb filozófiai megalapozását a kultúra „kulturális szociológiai” elemzésének. (Alexander 1990:3-4; 1996:262-265) Dilthey szerint az úgynevezett szellemtudományok tárgya az emberek történelmi, társadalmi és lelki valósága, illetve mindaz, amire az emberek tevékenysége rányomja a bélyegét. (Dilthey 1974:75-77, 497-498, 537) Úgy is fogalmazhatunk, hogy az embert és a társadalmat kutató tudományok tárgya a kultúra, s az emberi és társadalmi jelenségeket kulturális szempontból kellene tanulmányozni. A szellemtudományi megismerés módszere – főleg a természettudományok területén alkalmazott pozitivisták módszerrel szemben – a megértés és értelmezés. Legyen szó e tárgykörben bármilyen jelenségről, például államról, egyházzól, intézményekről, erkölcsről stb., ezek mindig vonatkoznak az emberek belső oldalára. Ez a belső oldal egy saját struktúrával és törvényszerűséggel rendelkező szellemi képződmény. (Uo.:504-505) Az egyén élete során felhalmozódó tapasztalataiból képződik az egyén élettapasztalata. Az általános élettapasztalatot az egyéni élettapasztalatok azon összetevői képezik, amelyek az egyének valamilyen összetartozó körében alakulnak ki, és ezen egyének számára közősek. Ezek a

közös tapasztalatok az élet menetére vonatkozó felfogásokat, értékítéleteket, az életvitel szabályait, a célok és javak meghatározásait foglalják magukban. A közös tapasztalatok mint erkölcs, szokás, közvélemény meghatározzák az egyes egyének életét és tapasztalatait. (Uo.:519) Tehát az egyes egyének megértése feltételezi a megélést vagy átélést, de a szűk és szubjektív élmény csak azáltal érthető meg, ha az egyes életmegnyilvánulásokat az egészre és az általánosra vonatkoztatjuk. Minden egyes életmegnyilvánulás, illetve társadalmi jelenség valami közöset fejez ki, és csak azáltal érthető, hogy a közös képzetekre vonatkoztatjuk. (Uo.: 529, 535) E közös képzetek a fogalmaink szerinti (jelképi) kultúrát alkotják, s Dilthey egyfelől a kultúra egyéneken belüli és szubjektív, másfelől azonban az egyes egyénektől független, objektív természetét hangsúlyozta.

A kulturális szociológia az értelmező módszert tekinti a szociológiai kutatás módszerének. Az értelmezés szabályszerűségeit a hermeneutikának nevezett ismeretelméleti felfogásban dolgozták ki, amely szó szerint a szövegértelmezés technikáját jelenti. (Gadamer 1984; Ricoeur 1994:43-62) Itt nem a második fejezetben (4.1A) tárgyalt szubjektív értelmezésről van szó, hanem arról, amit szimbolikus értelmezésnek is nevezhetünk. Ebben a felfogásban az értelmezés a kultúrában található kollektív jelentéseket hangsúlyozza, amely történetileg alakult ki, és a jelenben eleve adott az egyének számára. Az egyéni cselekvéseket a kultúra határozza meg azáltal, hogy szimbolikus mintákat nyújt a cselekvések számára. Ahhoz, hogy a cselekvők megértessék magukat, közös és személytelen szimbólumokat kell használniuk, amelyek mások számára is ismertek. A társadalmi cselekvések ebben a felfogásban nem csupán olyan értelemben jelképi természetűek, hogy jelképek által meghatározottak, hanem önmagukban is szimbolikus, jelentésteli cselekvések.

A kultúra hermeneutikai megközelítésének Dilthey által kifejtett filozófiai alapelveit a kulturális antropológiában talán Clifford Geertz elemzései fejezik ki a legjelentősebb mértékben. Ezt a megközelítést a kulturális szociológia egyes képviselői is mintának tekintik a kultúra szociológiai megközelítésében. (Alexander – Smith 2003:13-14)

Geertz értelmezésében a kultúra kifejezés „...a szimbólumokban megtestesülő jelentések történetileg közvetített mintáit jelöli, a szimbolikus formákban kifejezett örökölt koncepciók azon rendszerét, amelynek segítségével az emberek kommunikálnak egymással, állandósítják és fejlesztik az étellel kapcsolatos tudásukat és attitűdjeiket.” (Geertz 2001:74) Geertz is azt a – normativista szemléletmódra jellemző – felfogást képviseli, amelyre már Parsons esetében utaltunk, hogy a társadalmi jelenségek mintegy a kultúra tükröződései, de elvileg különbséget kell tennünk a kulturális létezők és a megfigyelhető társadalmi jelenségek között. „Függetlenül attól, hogy milyen mélyen hatja át egymást a kulturális, a társadalmi és a pszichológiai az otthonok, a farmok, a versek és a házasságok mindennapi élete során, az elemzésben fontos megkülönböztetni őket, és így a másik kettő normalizált háttérével szemben elkülöníteni sajátos jegyeiket.” (Uo.:78) E felfogás szerint tehát a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket a kultúra határozza meg: „Ahogyan egy DNS láncban a bázisok rendeződése kódolt programot képez, utasításokat vagy receptet ad a szerves működést alakító, szerkezetileg komplex proteinek szintézisére, ugyanúgy képeznek programokat a kulturális minták a társadalmi és pszichológiai folyamatoknak a közösségi viselkedést formáló intézményei számára.” (Uo.:78)

Geertz felfogása szerint az antropológiai elemzés célja, illetve feladata a „sűrű leírás”. (Geertz 2001:197) E szerint egy kultúrát azokkal a konstrukciókkal kell leírnunk, amelyekkel elképzelésünk szerint a megfigyelt egyének értelmezik élményeiket, azokat a megfogalmazásokat kell használnunk, amelyekkel ők határozzák meg, hogy mi történik velük. (Uo.:207) Az általános elméletek alkalmazásaiktól elszakítva vagy közhelyesnek, vagy üresnek látszanak. A kulturális értelmezés általános elméletét nem írhatjuk meg, illetve megírásából túl sok hasznunk nem lenne. Az antropológiában az elméletalkotás legfontosabb

feladata nem az, hogy elvont szabályszerűségeket kodifikáljunk, hanem az, hogy lehetővé tegyük a sűrű leírásokat. Nem az, hogy az esetektől elvonatkoztatva, hanem az, hogy az esetekben általánosítsunk. „Az elméleti megfogalmazások olyan alacsonyan lebegnek az általuk irányított értelmezések felett, hogy ezektől függetlenül nincs sok értelmük, és nem is nagyon érdekesek.” (Uo.:220)

Alexander és Smith szerint Geertz mutatta meg a legmeggyőzőbben, hogy a kultúra gazdag és összetett szöveg, szövevényes mintázattal, amely befolyásolja a társadalmi életet. Azonban úgy látják, hogy a „sűrű leírás” fogalma nehezen megfoghatóan tűnik. Geertz munkáiban a pontos mechanizmus, amelynek révén a jelentések hálói befolyásolják a cselekvéseket, ritkán részletezettek világosan. Úgy tűnik, hogy a kultúra a transzcendentális cselekvő minőségét ölti magára. Az „okozati részletesség” hiányzik Geertz megközelítéséből, ami összefügg azzal, hogy értelmező elemzését vonakodik összekapcsolni bármilyen általános elmélettel. (Alexander – Smith 2003:22)

A kulturális szociológiát meg kell különböztetni a kultúra szociológiájától, mint például a tudásszociológiától, a művészet-szociológiától, a vallásszociológiától, az ideológia szociológiájától. A fent említett szerzők szerint a kultúra szociológiája egy „gyenge programot” képvisel, amelyben a kultúra gyenge és kétértelmű változó. A kultúra hagyományos szociológiai megközelítése a kultúrát „függő változóként” kezeli, amelyet a társadalmi struktúra „kemény” változói határoznak meg. A kulturális szociológia viszont a kultúrát „független változóként” kezeli, amely viszonylagos önállósággal rendelkezik a társadalmi cselekvések és jelenségek meghatározásában. A kultúra szociológiai tanulmányozásának az „erős programja” a kultúra társadalmi struktúráról való elválasztása, a kulturális autonómia mellett érvel. E felfogás képviselői szerint ezen erős program révén képesek a szociológusok rávilágítani arra az erőteljes szerepre, amelyet a kultúra játszik a társadalmi élet formálásában. (Alexander – Smith 2003:12-13)

A kulturális szociológia szempontjából nézve Parsons normativista funkcionizmusa sem elég kulturális. Főleg azért, mert Parsons munkája nélkülözi az erőteljes hermeneutikai megközelítést, a társadalmi szöveg tiszta formájában előállítását. A funkcionizmus olyan mértékben összeköti a kulturális formát a társadalmi funkcióval, a társadalmi cselekvésekkel és jelenségekkel, hogy nem veszi kellő mértékben figyelembe a kultúra autonómiáját. (Alexander – Smith 2003:16)

Az „erős program” legfőbb jellemzője a kultúra önállóságának, a kulturális autonómiának a hangsúlyozása. E felfogás szerint „Társadalmilag felépített szubjektivitás formálja a kollektivitások akarát, alakítja a szervezetek előírásait, határozza meg a jog lényegét, és szolgáltatja a jelentést és a motivációt a technológiák, a gazdaságok, és a katonai gépezetek számára.” (Alexander – Smith 2003:5) A kulturális autonómia hangsúlyozása mellett két további meghatározó metodológiai jellemzője közül az egyik a társadalmi szövegek gazdag és meggyőző hermeneutikai helyreállítása iránti elkötelezettség. Amire e felfogás szerint szükség van, az a Geertzi „sűrű leírása” a kódoknak, a beszámolóknak, és a szimbólumoknak, amelyek a társadalmi jelentések strukturális hálóját alkotják.

A sűrű leírás metodológiai szempontból igényli a nem-szimbolikus, tehát a tényszerű társadalmi viszonyok hatásaitól való elvonatkoztatást. Ez teszi lehetővé a tiszta kulturális szöveg helyreállítását, annak a kulturális struktúrának a feltérképezését, amely a társadalmi élet egyik összetevőjét alkotja. E felfogás szerint csak miután létrehoztuk az analitikusan autonóm kultúrát mint az elemzés tárgyát, válik lehetővé annak felfedezése, hogy a kultúra hatása milyen módon fonódik össze más társadalmi tényezők, mint például a társadalmi erők (power) és az instrumentális indítékok hatásaival a konkrét társadalmi világban. (Alexander – Smith 2003:14)

Az erős program másik metodológiai jellemzője, hogy megpróbálja biztosítani az oksági magyarázatot a cselekvő egyének és a cselekvések, illetve tevékenység szintjén, annak a részletes elemzése révén, hogy a kultúra hogyan befolyásolja és irányítja, hogy valójában mi történik. E felfogás szerint a kulturális elemzés csak a részletkérdések megfejtése révén (ki mondott mit, miért és milyen hatással) válhat elfogadhatóvá egy társadalomtudomány ismérveinek értelmében. (Alexander – Smith 2003:14) Megjegyezzük azonban, ahogyan azt az első fejezetben láttuk, hogy a normativista szemléletmód eleve nem teszi lehetővé a társadalmi jelenségek oksági magyarázatát, mert az oksági magyarázatban jelképi természetű létezők nem tölthetik meg az okok szerepét. Tehát a társadalmi jelenségek kulturális meghatározottságának a lehető legrészletesebb elemzése sem jelentheti e jelenségek oksági magyarázatát, amennyiben a feltételezett meghatározó tényezők közvetlenül kulturális természetűek.

b) A kultúra a normativista-kreativista szemléletmódban

A kultúra különböző megközelítéseit tárgyalva célszerűnek tűnik a normativista vagy a kreativisták elméletekre jellemző megközelítések tárgyalásától elkülönítve tárgyalni azokra az elméletekre jellemző megközelítést, amelyek a normativista és a kreativisták elméletek határán helyezkednek el, de a szóban forgó szempontból nézve talán közelebb állnak a normativista szemléletmódhoz. Itt teszünk említést egyes szimbolikus interakcionista és fenomenológiai szociológiai elméletekről, valamint Habermas kommunikatív cselekvéseméletéről.

- A normativista és a kreativisták szemléletmód határán elhelyezkedő szociológiai elméletek általában véve hangsúlyozzák a kultúra jelentőségét a társadalmi cselekvések, és általában a társadalmi jelenségek meghatározottságának a magyarázatában, de érdeklődésük középpontjában a mindenkor cselekvési szituációk viszonylag szabad definiálásának az értelmezési folyamata áll.

Az első fejezetben, a normativista szemléletmód tárgyalásánál utaltunk arra, hogy a szimbolikus interakcionizmus négy fő vonulata közül kettő előfeltételezi vagy figyelembe veszi a kultúra meghatározó hatását, s ezért közel áll a normativista szemléletmódhoz. Az egyik vonulat összetett elmélet kidolgozására törekszik, és tulajdonképpen a normativista szemléletmódot tükrözi. Megkísérli leképezni a cselekvések és a személyközi kölcsönhatások kulturális környezet általi meghatározottságát, részben a rendszerelméletben is használatos fogalmak segítségével. (Stryker 1980) A másik vonulat hangsúlyozza a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások kulturális meghatározottságát, de érdeklődésének középpontjában a cselekvéseknek és kölcsönhatásoknak a közvetlen szituáció és az egyének személyes tulajdonságai általi meghatározottsága áll.

Az utóbbi vonulat legjelentősebb képviselője Erving Goffman, aki a szimbolikus interakcionizmus sajátos változatát dolgozta ki, amelyet dramaturgiai elemzésnek nevezett. Goffman elmélete egészében véve egyaránt kifejezi a normativista és a kreativisták szemléletmód bizonyos alapelveit. Általában véve elismeri a kultúra alapvető meghatározó hatását, de munkáiban részletesen annak elemzésére helyezi a hangsúlyt, hogy az egyének nagyrészt alkotó módon definiálják a szituációt, alkotó módon alakítják szerepfelfogásukat és magatartásukat. Ez a szemléletmódbeli kétértelműség nagyrészt ellentmondásossá teszi egész elméletét. (Vö.: Alexander 1996:214-220) Mi itt röviden arra mutatunk rá, kiemelve a szereptávoltásra és a szerepjátszásra vonatkozó elméletét, hogy általában véve elismeri a kultúra alapvető meghatározó hatását, és nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy elméletében mennyiben sikerült vagy nem sikerült ezt a meghatározó hatást részletesen kifejtenie. Megjegyezzük, hogy a következőkben, a normativista-kreativisták szemléletmódot képviselő szerzők felfogását ismertetve a cselekvési szituáció vagy a szituáció kifejezést általában nem olyan értelemben használjuk, ahogyan a cselekvési szituáció fogalmát a második fejezetben

(1.2Bb) meghatároztuk, hanem a szóban forgó szerzők által használt, és inkább a „körülményekhez” hasonló értelemben.

Goffman felfogása szerint az egyének a mindenkori cselekvési szituációkban jelentős mértékben szabadon alakítják ki saját szerepfelfogásukat, és a kulturális szabályokhoz és szerepekhez képest jelentős mértékben szabadon játsszák a saját felfogásuknak megfelelő szerepüket. A kultúra alkotórészeit képező szabályok és szerepek azonban alapvetően meghatározzák magatartásukat. Utalnunk kell arra, hogy Goffman szerepelméletében különbséget tesz a normatív szerep és a tényleges vagy tipikus szerep között, ahogyan azt majd később (3.2Ba) láthatjuk. (Goffman 1981:10, 21) Itt e vonatkozásban csak az emeljük ki, hogy az általa úgynevezett normatív szerep fejezi ki a kultúra alkotórészeit képező szabályokat, bizonyos értelemben a normatív szerep felel meg a kultúra alkotórészeinek tekinthető szerepnek. Goffman szerepelmélete szerint a kultúra alkotórészeit képező szabályok és szerepek főleg a következő két vonatkozásban határozzák meg az egyének magatartását.

Egyrészt egy adott cselekvési szituációban a főleg releváns normatív szerephez képest az egyének magatartása nagyrészt esetleges, de e magatartás általában véve a normatív szerepek által meghatározott. Az egyének különböző mértékben ragaszkodhatnak ahhoz, hogy egy adott szituációban e szituáció szempontjából főleg releváns normatív szerepnek megfelelően cselekedjenek. (Goffman 1981:16) Rendszerint egy adott helyzetben (pl. sebész vagy nővér), és egy adott cselekvési szituációban (pl. műtét alkalmával a résztvevők jelenlétében) tipikus magatartás, azaz a tipikus szerep bizonyos mértékig eltér a normatív szereptől. „Ahol valamely szerep normatív keretbe ágyazódik, az adott helyzetben (a fordításban: pozícióban – FZ) lévő egyénekre ható bonyolult erők várhatóan biztosítják majd, hogy a tipikus szerep bizonyos mértékig eltérjen a normatív modelltől...” (Uo.:21-22)

Egy adott szerepre a különböző egyének részéről eltérő szerepfelfogások vonatkozhatnak, az egyes egyének más elképzeléseket alakíthatnak ki a szerepjátszás ideális mércéiről. (Goffman 1981:32) Azonban amennyiben az egyén eltávolodik az adott körülmények között, illetve az adott szituációban releváns fő szerepétől, tulajdonképpen annyiban is normatív szerepeihez igazodik. Egy adott szituációban az egyén részben azért távolodik el az adott szituációhoz kötött fő szerepétől, mert az adott szituációhoz kapcsolódó tevékenységrendszer egészének bizonyos követelményeire, tehát átfogóbb szerepére van tekintettel. (Uo.:59-62) Ugyanakkor általában léteznek egyéb normatív szerepek is, amelyek különböznek attól a normatív szereptől, amelyet egy adott helyzetben lévő egyénnek egy adott cselekvési szituációban el kell látnia. (Uo.:75-76)

Amikor az egyén bizonyos mértékig azonosul az adott szituációban releváns szereppel, ez nem azt jelenti, hogy minden egyéb szerepét a háttérbe szorítja. Miközben aktívan részt vállal egy adott tevékenységrendszerben, bizonyos mértékig tekintettel van más irányú elkötelezettségeire, más szerepeire, más szempontból jelentős szabályokra is. A különböző azonosulási igényeket nem az egyén teremti, hanem abból meríti, amit a társadalom juttat. Megszabadul az egyik csoporttól, de nem azért, hogy szabad legyen, hanem azért, hogy egy másikhoz csatlakozzon. (Goffman 1981:84) Például, ha valaki, aki a sebész vagy a munkás szerepét játssza egy adott szituációban, egy adott tevékenységrendszerben, időnként a férfi, a férj vagy az apa szerepének megfelelően kell cselekednie az adott körülmények között is. Az egyén azért távolodik el egy adott szituációhoz kötött normatív szereptől, mert más szerepek iránt is elkötelezett. Tehát ha az egyén eltávolodik egy adott normatív szereptől, akkor is normatív szerepeinek, de általánosabb vagy más normatív szerepeinek megfelelően viselkedik. (Uo.:85-89) A szituációhoz kötött tevékenységrendszer és az a szervezet, amelyben ez a rendszer fennáll, nyújtja az egyénnek azt a szerepet, amely az adott szituációban döntő. Főleg ez a szerep szabja meg az egyén magatartását, de egyúttal egyéb azonosságai és egyéb szerepei is kisebb vagy nagyobb mértékben befolyásolják magatartását. (Uo.:100-101)

Másrészt Goffman megkülönbözteti az „előadás”, illetve a magatartás homlokzatát (front stage), amely közvetlenül hozzáférhető az értelmezés számára, a magatartás színpalack mögötti (back stage) részétől. (Goffman 1981:109-113) Felfogása szerint a szabályok és a normatív szerepek főleg a magatartás homlokzatát, nem az egész magatartást határozzák meg. Mégpedig azért, hogy arra készítik az egyéneket, cselekvéseik, illetve magatartásuk azon vonatkozásait igazítsák a szabályokhoz, elvárásokhoz, illetve a normatív szerepekhez, amelyek a „közönség” számára közvetlenül értelmezhetőek. Az egyénekből ugyanis belső feszültséget okoz a különbség között, amilyen cselekvéseket mások elvárnak tőlük, és ahogyan mások bizonyos elvárásaitól függetlenül szeretnének cselekedni. Ezért amikor az egyén egy bizonyos szerepet játszik, gondoskodnia kell arról, hogy az adott szituációban a magatartásáról és személyéről kialakított benyomások összeegyeztethetőek legyenek az adott normatív szerephez illő magatartással és személyes tulajdonságokkal. (Uo.:13) Mivel a homlokzat kialakításával az egyéneknek az a szándékuk, hogy a rájuk vonatkozó szabályoknak és normatív szerepeknek való megfelelést mutassák, „...a homlokzatokat általában kiválasztják és nem megteremtik...”, bár gondot okozhat, ha egymástól jelentősen eltérő homlokzatok közül kell kiválasztani a megfelelőt. (Uo.:116)

Az egyének magatartása rendszerint bizonyos mértékig eltér a normatív szereptől, „...függetlenül attól a társadalmi életben meglévő tendenciától, hogy amit rendszerint tesznek, azt olyasvalamivé alakítsák, amit tenni kellene. (Goffman 1981:22) Az egyének kialakítják a „benyomáskezelés” bizonyos technikáit azért, hogy kedvező benyomásokat alakítsanak ki közönségükben, és elrejtsek cselekvéseik bizonyos vonatkozásait és bizonyos személyes tulajdonságaikat. (Uo.:133-170) „Ezért ha az egyén megjelenik mások előtt, szerepjátéka általában magában foglalja és példázza a társadalom hivatalosan elfogadott értékeit, méghozzá tulajdonképpen nagyobb mértékben, mint egész viselkedése.” (Uo.:126) Azzal a kérdéssel Goffman nem foglalkozik, hogy hogyan jellemezhető a valóságos magatartás egésze, amelyhez képest a magatartás homlokzata, azaz a szituáció más részvevői számára közvetlenül értelmezhető része jelentős mértékben csupán csalóka látszat. Mint írja: „Azt kívánjuk tudni, hogy a valóság milyen fajta benyomása rendítheti meg a valóság előidézett benyomását, s más kutatókra hagyjuk annak eldöntését, hogy mi valójában a valóság.” (Uo.:164)

Schütz fenomenológiai szociológiája szemléletmódját tekintve szintén úgy értelmezhető, hogy a normativista és a kreativisták szemléletmód határán helyezkedik el. Bár érdeklődésének középpontjában a mindenkori közvetlen cselekvési szituációk cselekvő egyének általi szubjektív értelmezése áll, általában véve azt is hangsúlyozza, hogy ez az értelmezés a közös kultúrán alapszik. A kultúra szociológiai megközelítése szempontjából nézve Schütz elméletének ezt az utóbbi oldalát hangsúlyozzuk.

Korábban (1.1Ab) már utaltunk arra, hogy Schütznél az életvilág kifejezéssel jelölt fogalom részben fedti a jelképi kultúra fogalmát. Felfogása szerint az életvilág kulturális alkotórésze olyan egységes tudati világ, amely közös az egyének adott köre számára. Az életvilág a cselekvőket ellátja a társadalmi világ értelmezésének, a problémák megoldásának és a cselekvéseknek a kész mintáival, illetve tipizációival. A világ bármiféle értelmezése korábbi, reá vonatkozó tapasztalatok készletén alapul, az egyén korábbi személyes tapasztalatain és a másoktól átvett tapasztalatokon. Ezek a tapasztalatok magától értetődőnek vett tudás formájában vonatkoztatási keretként szolgálnak. Az előzetes tapasztalatok típusos tapasztalatokként állnak rendelkezésre, vagyis előlegezett, hasonló tapasztalatokat hordozó nyitott horizontokként. A mindennapi élet természetes beállítottságában a cselekvők csupán bizonyos tárgyakkal törődnek, amelyek kiemelkednek az előzetes tapasztalatok magától értetődő mezéből, és megállapítják, hogy mely jellegzetességeik egyéni és melyek típusosak. (Schütz 1962:7-9; ill. 1984:183-184)

A cselekvési szituációk a mindennapi életben mindig történeti jellegűek, azokat valamilyen szociokulturális folyamat alakítja ki. „Ennélfogva az egyén kéznél lévő tudáskészletének csak egy kis része származik saját egyéni tapasztalatából. Tudásának nagyobb része társadalmi eredetű, amit szüleitől és tanítóitól társadalmi örökségként kapott. Tudáskészlete releváns tipizálások rendszereinek készletéből épül fel, tipikus gyakorlati és elméleti problémák tipikus megoldásaiból, tipikus előírásokból tipikus viselkedések számára...” (Schutz 1962:348) Az egyén nem csak azt tanulja meg, hogy hogyan értelmezze környezetét, de megtanulja azt is, hogyan kell a csoport személytelenül egységes szempontjából elfogadott relevanciákkal összhangban típusos képzeteket alkotni. (Uo.: 13-14; ill. 1984:189-190)

Az egymással kölcsönhatásban lévő egyének magától értetődőnek veszik, hogy mások is értelmezik környezetüket. Azt is magától értetődőnek veszik azonban, hogy ugyanaz a létező valami mást jelent az egyik és a másik fél számára. Bizonyos mértékig különbözik az egyik és a másik fél cselekvési szituációja, különbözőek az adott szituációval összefüggő szándékaik és az ezekből fakadó relevancia-rendszereik. Alapvetően a közös életvilág vagy kultúra teszi azonban lehetővé az egyéni nézőpontkülönbségek ellenére a szituációk közös értelmezésének a kialakítását. Ez a közös tudás objektív és személytelen, független attól, hogy az egyik vagy a másik fél hogyan értelmezi a szituációt, és mi a pillanatnyi szándéka. (Vö.: Schutz 1962:10-13; ill. 1984:186-189; 1964:15)

Berger és Luckmann fenomenológiai tudásszociológiája szerint az intézmények, a szabályok és a szerepek történetileg formálódnak az egyének közötti kölcsönhatásokban, egy értelmezési folyamatban, de kialakulásuk után az objektiválódott tudáskészlet alkotórészeit képezik. Az újabb nemzedék tagjai számára már eleve adott intézményeket, szabályokat és szerepeket, illetve az ezeknek megfelelő beállítottságokat az egyének a szocializáció során a személyiségükbe építik, s e tényezők ezáltal meghatározzák az egyének cselekvéseit. (Berger – Luckmann 1998) E felfogást itt érdemben nem ismertetjük, mert ebben a fejezetben (3.1Aa; 3.2Ba) az intézmény és a szerep fogalmát, és a negyedik fejezetben, az intézmények különböző megközelítéseit tárgyalva majd utalunk az említett szerzők felfogására is.

Habermas *A kommunikatív cselekvés elmélete* című munkájában képviselt szemléletmód tulajdonképpen Schütz szemléletmódjához hasonló, a normativista és a kreativisták szemléletmód határán helyezkedik el, és bizonyos értelemben e két szemléletmód egyesítését jelenti.¹ Az alapvető különbség azonban a normativista-kreativista szemléletmódhoz képest az, hogy Habermas felfogása szerint a társadalmat életvilágként és rendszerként egyaránt elemezni kell. Ezt a szemléletmódot csak az úgynevezett életvilág elemzésében érvényesíti, és úgy tűnik, hogy az úgynevezett rendszer elemzésében nem érvényesít egyértelműen valamilyen szemléletmódot. Az első fejezetben már említettük, hogy Habermas elmélete két különálló elméletként is felfogható, egyrészt az életvilág, másrészt a rendszer elméleteként. (Habermas 1984; 1995; ill. 1987)

Weber cselekvéselméletéből kiindulva Habermas a társadalmi cselekvés két fő típusát különbözteti meg, a stratégiai cselekvést és a kommunikatív cselekvést. (Habermas 1984:279-286; ill. 1987:86-91) Felfogása szerint szociológiai szempontból a kommunikatív cselekvésből ajánlatos kiindulni. (Uo.:274; ill. 83) A kommunikatív cselekvés fogalma legalább két beszéd- és cselekvőképes személy kölcsönhatására vonatkozik, amely nyelvi kommunikáció formájában valósul meg. A cselekvők e kölcsönhatás során a cselekvési szituáció kölcsönös megértésre törekszenek, hogy ezáltal cselekvéseiket egyetértően összehangolják. (Uo.:86; ill. 49) A három fő érték, amely a kommunikatív cselekvő egyéneket motiválja: az objektív

¹ Habermas *A kommunikatív cselekvés elmélete* című munkájáról lásd például: Papp 1987; Felkai 1993; Némedi 2000B.

igazság, a normatív helyesség és a szubjektív hitelesség, őszinteség. Ezek az értékek cselekvéseikkel egymás irányában támasztott érvényességi igényekben nyilvánulnak meg. (Vö.: Uo.:99-100; ill. 58-59)

A kölcsönös megértésre irányuló kölcsönhatások folyamata a közös kultúrán alapszik, azonban a kultúra viszonylag tág lehetőségeket nyújt a mindenkori cselekvési szituációk közösen kialakítandó értelmezései számára. A modern társadalom kialakulásával az életvilág racionalizálódása eredményeként a kultúra által „normatívan ajánlott egyetértés” eltolódik a „kommunikatív módon előállított kölcsönös megértés” felé. (Habermas 1984:70; ill. 1987:36-37) Habermas tehát elméletében elfogadja a kultúra végső soron meghatározó hatását, de érdeklődésének középpontjába annak a kérdésnek a vizsgálatát helyezi, hogy a kommunikatív cselekvő egyének a cselekvési szituáció mindenkori problematikus, azaz meg-egyezést igénylő összefüggéseit hogyan hozzák összhangba a problémamentesnek tekinthető életvilágukkal, illetve kulturális háttértudásukkal.

A kölcsönös megértés folyamata a kultúrán, a kulturális háttértudáson alapszik, amely alapvetően problémamentes marad. Azonban a kultúra egyes összetevői, és a kultúra fényében a mindenkori cselekvési szituációk egyes összetevői nem magától értetődőek, nem problémamentesek a cselekvők számára. Ezért a cselekvők a tudáskészlet egy részét próbára bocsátják, a közös értelmezés témájává teszik, megvitatják. Az értelmezési feladat mindkét fél számára az, hogy életviláguk közös tudáskészlete alapján kialakítsák a cselekvési szituáció közös értelmezését. A kulturális minták tehát alapvetően a magától értetődő módon elfogadott háttértudást alkotják, egyes kulturális minták azonban bírálható tudás formájában a közös értelmezés tárgyát képezik. (Habermas 1984:100; 1995.:220, ill. 1987:59, 219)

Korábban (1.1Ab) már említettük, hogy Habermas felfogásában az életvilág mint a mindennapi élet területe tágabb, mint a kultúra, magában foglalja a mindennapi élet magától értetődőnek tekintett, problémamentes, elbeszélhető kulturális, társadalmi és személyiségi összetevőit. (Habermas 1995.:119-152; ill. 1987:152-178) A közösség által osztott kulturális hagyomány alakítja ki azt az életvilágot, amely az adott életvilághoz tartozók számára már értelmezve készen adott. Habermas felfogása szerint a kommunikatív cselekvő egyének mindig életviláguk látóhatárán belül mozognak, az életvilág látóhatárán belül egyeztetik nézeteiket. Egy közös életvilághoz tartoznak, az életvilág szerkezetei meghatározzák a lehetséges kölcsönös megértés személyközi formáit. Az életvilág tárolja a megelőző generációk előzetesen nyújtott értelmezői munkáját, és az életvilág képezi az ellensúlyt az egyet nem értés kockázatát magukban rejtő motívumokkal szemben. Az életvilág kulturális alkotórésze többé-kevésbé szétszórt és problémamentes háttérmeggyőződésekből épül fel. Ez az életvilágbeli háttér forrásként szolgál a cselekvési szituációk olyan definíciói számára, amelyeket a résztvevők a közös értelmezési folyamat eredményeként problémamenteseknek fogadnak el. Problematikus cselekvési szituációkban a résztvevők egyes kulturális minták érvényességét megkérdőjelezzik, a nézetek egyeztetésének a témájává avatják, de nem kérdőjelezzik meg általában a kultúrát és az életvilágot. (Habermas 1984:70, 82; 1995.:121-131; ill. 1987:36, 47, 154-162)

Habermas teljes elméletén belül az életvilágra vonatkozó elmélete tekinthető rendszeresen elméletnek. A társadalomra mint rendszerre vonatkozó elmélete meglehetősen rendszertelen, de az nyilvánvaló, hogy felfogása szerint a kultúra normatív értelemben nem határozza meg a társadalmon mint rendszeren belül a társadalmi jelenségeket. Felfogása szerint az emberi együttélés e területén a stratégiai cselekvés jellemző, a cselekvések összehangolását az erkölctől mentesített kényszerű jog, és a nyelvtől megfosztott mechanizmusok biztosítják. A kölcsönös megértés nyelvi folyamatát a tekintély (prestige) és a befolyás, illetve a befolyás két fő forrása, a tulajdon és a tudás helyettesíti, és ezekhez kapcsolódnak olyan közvetítő eszközök mint a pénz és a társadalmi erő (power). Azok a társadalmi alrendszerek, amelyek

ilyen közvetítő eszközökkel összefüggésben fejlődnek ki, függetleníteni tudják magukat a szabályoktól, a kultúrától és az életvilágtól. (Habermas 1995:180-185; ill. 1987:200-203)

A normativista-kreativista elméletekre jellemző megközelítést tárgyalva térünk ki arra a kérdésre, hogy szervezetszociológiában kialakult úgynevezett „intézményes elmélet” milyen módon veszi figyelembe a kultúra alkotórészeként tekinthető intézményeket a társadalmi cselekvések, és általában a társadalmi jelenségek magyarázatában. Az intézményes elmélet különböző változatai alakultak ki a közgazdaságban, a politikaelméletben, általában a szervezetelméletben és a szervezetszociológiában, de itt csak a szociológiai, pontosabban a szervezetszociológiai intézményes elmélettel foglalkozunk. Az első fejezetben már említettük, hogy az általunk kidolgozott intézményes szociológia elmélete sajátos és alapvetően új szemléletmódot képvisel, és nem azonos az intézményes elmélettel, illetve annak valamelyik változatával. Az elnevezés hasonlósága azonban nem véletlen, valamilyen értelemben az intézményes elméletek képviselői, és az intézményes szociológia elméletében mi is az intézmények jelentőségét hangsúlyozzuk a társadalmi jelenségek magyarázatában.

Az intézményes elmélet szemléletmódja nem egységes, egyes változatai a normativista, más változatai a kreativista vagy a racionalista szemléletmódhoz állnak közelebb, és e szemléletmódokhoz képest nem képviselnek egységes és sajátosan új szemléletmódot. (Vö.: Scott 1995:1-62) A szervezetszociológiában az intézményes elmélet kifejezéssel jelölt átfogó felfogás tulajdonképpen magában foglalja mindazokat a felfogásokat, amelyek a kultúra egyes összetevőinek valamilyen értelemben jelentőséget tulajdonítanak a cselekvések, és a cselekvések rendszereiként vagy következményiként értelmezhető jelenségek magyarázatában. A szervezetszociológiában az intézményes elmélet talán legjelentősebb korai képviselője Selznick (1957), aki tulajdonképpen a normativista szemléletmódot képviseli. A múlt század hetvenes évtizedében kialakult „új intézményes elmélet” szemléletmódja a korábbi jellemzően normativista szemléletmódtól a kreativista szemléletmód felé tolódott el, és összességében e két szemléletmód határán helyezkedik el. Az intézmények értékelő, személyes kifejező és kognitív oldalai közül – a korábbi felfogástól eltérően – a kognitív oldalt hangsúlyozzák, és a mindenkor cselekvési szituációkban az intézmények értelmezés révén történő kialakítására helyezik a hangsúlyt. (Vö.: Scott 1995:XV, 29-31)

c) A kultúra a strukturalista szemléletmódban

Mint fentebb említettük, önálló és alapvető meghatározó tényezőként a kultúra a normativista szemléletmódot képviselő elméletekben játszik szerepet, illetve felemás értelemben a normativista és a kreativista szemléletmód határán elhelyezkedő elméletekben. Más szemléletmódot képviselő elméletek vagy figyelmen kívül hagyják a kultúrát a társadalmi jelenségek magyarázatában, vagy olyan közvetítő, másodlagos tényezőnek tekintik a kultúrát, amelynek a közvetítésével a tényszerű, illetve objektív társadalmi viszonyok meghatározzák a társadalmi cselekvéseket és jelenségeket, vagy a kultúrát csupán a cselekvések következményeként értelmezik.

Az első fejezetben láttuk, hogy a strukturalista szemléletmód szerint az egyének és csoportok társadalmi cselekvéseit, és ezáltal általában a társadalmi jelenségeket alapvetően a tényszerű társadalmi viszonyok, illetve a tényszerű társadalmi struktúra határozzák meg.

- A strukturalista szemléletmód felfogása szerint a kultúra főleg a tényszerű és objektív társadalmi viszonyok, illetve társadalmi struktúra meghatározó hatását közvetítve, és részben módosítva játszik szerepet a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek meghatározásában.

Marx a kultúrát az úgynevezett felépítmény részének tekintette, amelyet az anyagi természetű alap határoz meg. A társadalmi jelenségek magyarázatában e szerint nincs szükség a kultúra belső elemzésére, hanem azoknak az anyagi természetű tényezőknek a vizsgálatára, amelyeknek a kultúra csupán a tükröződése. Egyes strukturalista elméletek azonban hangsúlyozzák a kultúra jelentőségét a társadalmi jelenségek meghatározottságának a magyarázatában. Egyes felfogások a kultúrának az adott hatalmi viszonyok fenntartásában vagy megváltoztatásában játszott szerepére helyezik a hangsúlyt. Például Gramsci kulturális marxizmusa szerint a felső értelmiség elméleti vonatkoztatási keretét is az uralkodó termelési mód határozza meg. Az alsóbb értelmiségiek, akik közvetítik az ismereteket a tömegek felé, még inkább kötődnek az adott termelési és politikai viszonyokhoz. Ez a „kulturális hegemonia” a tömegek felett nagymértékben alátámasztja az uralkodó osztály hatalmát, amelynek így nem kell főleg az erőszakra támaszkodnia hatalmának fenntartásában. (Erről lásd: Alexander 1990:6-8)

Mint korábban említettük, Alexander és Smith a kultúra megközelítése „gyenge programjának” nevezi azt a felfogást, amely főleg a strukturalista szemléletmódra jellemző a kultúra kutatása területén. A kultúra szociológiája a kultúrát „függő változóként” kezeli, e felfogás szerint a kultúra valami olyasmi, amit meg kell magyarázni, valami másból, amely önmagában teljesen elkülönített a kultúra területétől. A meghatározó tényezők a társadalmi struktúra „kemény” változói, így a jelentések strukturált készletei felépítményekké és ideológiákká válnak. Ebben a megközelítésben a kultúra olyan „puha”, igazán nem független változó, amely többé vagy kevésbé részt vesz a társadalmi viszonyok újatermelésében. A kultúra szociológiája tehát egy „gyenge programot” javasol, amelyben a kultúra gyenge és kétértelmű változó. (Alexander – Smith 2003:12-13) Az említett szerzők a gyenge program legfőbb képviselőiként a birminghami iskola munkáit, Pierre Bourdieu és Michael Foucault munkáit említik. (Uo.:17) Mi a következőkben a konfliktuselmélet és a „kritikai elmélet” egyes képviselőinek, valamint Bourdieuének a felfogására utalunk.

Dahrendorf konfliktuselmélete szerint a társadalom legfontosabb vonatkozása az erő (power) és a hatalom (authority) egyenlőtlen eloszlása. A társadalmi osztályok hasonló mértékű erővel, illetve hatalommal rendelkező egyének csoportjai, és alapvetően két osztályt lehet megkülönböztetni, a hatalommal rendelkezők, és a hatalomnak alávetettek osztályát. E két osztály, illetve konfliktus-csoport tagjainak az érdekei eleve ellentétesek egymással, és a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokra az elkerülhetetlen konfliktusok jellemzőek. Dahrendorf elméletében a kultúrát főleg mint osztálykultúrát veszi figyelembe, felfogása szerint az „osztálykultúra” befolyásolja a hasonló társadalmi helyzetben lévő, azaz egy adott osztályhoz, illetve konfliktus-csoporthoz tartozó egyének megszerveződését, körükben a szolidaritás és a manifeszta érdekek kialakulását, ezáltal a konfliktus-csoport mint érdekcsoport együttes cselekvését. Schumpetert, Ginsberget és Marshallt idézve írja, hogy egy adott osztály tagjai jobban megértik egymást, könnyebben kialakul közöttük az együttműködés, könnyebben teremtenek kapcsolatot egymással, és könnyebben határolódnak el a kívülállóktól, és nagyrészt hasonló nézőpontból szemlélik a világot. A társadalmi osztály tagjai körében nagyrészt kialakul az egymás közötti egyenlőség érzése, az egymás viselkedésével összhangban lévő viselkedés tudata. Ugyanakkor kialakul a közös alsóbbrendűség érzése a társadalmi hierarchiában tőlük fentebb lévőkhöz viszonyítva, és a felsőbbrendűség érzése az alattuk lévőkhöz képest. Dahrendorf azonban sajátosan értelmezi az osztály fogalmát, ezért nem tételez fel eleve az említett szerzőkhöz hasonlóan szoros kapcsolatot a kultúra, illetve az egyének általános társadalmi viselkedése és az osztályokkal mint konfliktus-csoportokkal összefüggő viselkedése között, felfogása szerint ez az összefüggés elvileg különböző mértékű lehet. (Dahrendorf 1976:191-193)

John Rex konfliktuselméletében a kultúra összetevőiként főleg a szabályokat veszi figyelembe, de alapvetően az erők és az érdekek által meghatározott tényezőként. Coser felfogását ismertetve, és e tekintetben azzal egyetértésben írja, hogy „...az erők egyensúlya az alapvető tényező a társadalmi kapcsolatokban, és a normatív struktúra függő változó.” (Coser 1956; Rex 1961:116) Tehát az elemzésben az erők egyensúlyából vagy az érdekek ezen egyensúlyra vonatkozó konfliktusából kell kiindulni, nem a szabályok létezésére vonatkozó feltételezésből. (Uo.)

„A normatív elemeknek van helye egy marxista típusú elméletben. Ezek természetesen lényegesek az osztály-szolidaritás kialakulásának bármilyen számbavételében. De az érdekek vagy célok konfliktusa áll a rendszer mint egész modelljének a középpontjában.” (Rex 1961:102) Felfogása szerint a normatív elemek jelentősége egyrészt abban rejlik, hogy a szabályok segítenek megértenünk azt, ahogyan az egyének alárendelik saját magánérdekeiket a csoport vagy osztály érdekeinek. Másrészt a csoportok közötti ideológiai szintű csatában valamely csoport célja az, hogy saját cselekvéseit úgy jelenítse meg, hogy azok megfelelnek, más csoportok cselekvéseit viszont úgy jelenítse meg, hogy azok nem felelnek meg bizonyos szabályoknak. De az előbbi csoport cselekvéseit valójában nem határozzák meg azok a szabályok, amelyekre hivatkozik, hanem valóságos érdekei. (Uo.:102-103) A kedvezmények elosztásában sikeresebb fél erkölcsi racionalizációval is igyekszik indokolni a szituációt. De a tényleges szituációt nem a normatív rendszer határozza meg, hanem az erők egyensúlya, és a felek végső megegyezése. (Uo.:110) Ha az egymással kölcsönhatásban lévő felek által követett célok ellentétesek egymással, a felek cselekvéseit nem a közösen osztott szabályok határozzák meg, hanem az, hogy milyen sikeresek abban, hogy a saját érdekeiknek megfelelő viselkedésre kényszerítsenek másokat. Tehát az erő válik a társadalmi rendszer tanulmányozásának a kritikus változójává. (Uo.:111-112)

Rex konfliktuselméletének későbbi változatában is főleg azt hangsúlyozza, hogy az egymással konfliktusban álló felek kölcsönhatásaikban a szabályokat nem mint cselekvéseikre vonatkozó elvárásokat veszik figyelembe, hanem a szabályokat mint eszközöket veszik igénybe egymás cselekvéseinek a befolyásolásában, és saját érdekeik érvényesítésében. Szélsőséges esetben az egymással konfliktusban álló felek fizikai kényszerítést használnak egymással szemben, amennyiben azonban a fizikai kényszerítő eszközök igénybevétele korlátozott, a konfliktus az erkölcsi és a jogi érvelés formáját ölti. Mindkét fél igyekszik úgy értelmezni a releváns szabályokat, hogy ezzel elősegítse céljainak az elérését. Mindkét fél igyekszik sajátos érveléssel és racionalizálással alátámasztani saját törekvéseit, ugyanakkor igyekszik leleplezni a másik fél álláspontjának tisztességtelenségét vagy ideologikus természetét, és a másik fél cselekvéseinek a releváns szabályoktól eltérő jellegét. (Rex 1981:11-13)

A neo-marxista „kritikai elmélet” felfogása szerint a kultúrát alapvetően a gazdasági viszonyok határozzák meg, de a kultúrának viszonylag önálló szerepe is van az adott viszonyok fenntartásában. A kritikai elmélet képviselői főleg az úgynevezett kultúripart, és annak termékeit, a tömegkultúrát kritizálják. (Wessely 1998:17-19) Horkheimer szerint a monopolkapitalizmusban az egyének a gazdasági mechanizmus által meghatározottan, atomizált egyénekként cselekszenek. Az egyének politikai és erkölcsi felfogását is gazdasági helyzetük határozza meg. A nyílt jellem megbecsülése, az adott szó megtartása, az önálló ítéletalkotás stb. a viszonylag önálló, és egymással szerződéseken keresztül kapcsolatba lépő egyének társadalmára volt jellemző. A monopolkapitalizmus viszonyai között azonban véget ért az egyének viszonylagos önállósága, az egyének nem csak cselekvéseikben, hanem gondolkodásukban is önállótlank, nincsenek önálló gondolataik. A tömeghitek, amelyekben senki sem hisz igazán, a gazdasági és a politikai hatalommal rendelkező bürokráciák terméke. A gazdaság közvetlenebbül és tudatosabban határozza meg az emberek tudatát, mint korábban, és eltűnően van a kultúra viszonylagos önállósága. (Horkheimer 1976:99-100)

Még a kritikai elméletnél maradva, Horkheimer és Adorno tanulmánya szerint a monopolkapitalizmusban a tömegkultúra üzlet, amelyben szabványos árúkat állítanak elő és kínálnak tömegfogyasztásra. A tömegkultúra ugyanakkor olyan ideológiát közvetít, amely a tőkés gazdasági és társadalmi viszonyokat igazolja. A kultúra szférájában hatalommal rendelkezők a társadalomban gazdasági hatalommal rendelkezők érdekeinek a szolgálatában állnak. A kultúripar annak a gazdasági gépezetnek a szerves része, amely a maga igényeinek megfelelően alakítja az embereket. A kultúripar „a szellemi termelés valamennyi ágát azonos módon annak az egy célnak rendeli alá, hogy az ember érzékeire a gyárkapun való esti kilépéstől kezdve a bélyegzőórához való másnapi visszatérésig ugyanazon munkamenet bélyegét üsse, amelyet napközben végeznie kell...” (Horkheimer – Adorno 1990:159) A kulturális termékek elsorvasztják a tömegkultúra fogyasztóinak a képzelőerejét, önálló gondolkodását. A tőkés termelés testileg és lelkileg annyira fogva tartja a tőkés hatalmának alárendelt fogyasztókat, hogy ellenállás nélkül esnek áldozatul annak, amit kínálnak nekik. Ahogy az alávetettek mindig is komolyabban vették a hatalommal rendelkezőktől származó erkölcsöt, mint azok maguk, úgy a becsapott tömegek jobban rabjai lesznek a siker mítoszának, mint maguk a sikeresek. (Uo.:162) A kései kapitalizmusban a kultúra fogyasztása, a szórakozás a munka meghosszabbítása. Az egyének ki akarnak kapcsolódni a mechanizált munkafolyamatból, hogy később újra képesek legyenek megfelelni a munkafolyamat követelményeinek. (Uo.:166) A szórakozás ugyanakkor elzárkózás a társadalom egésze előtt, azt az igényt fejezi ki, hogy ne kelljen másra gondolni, feledjük el a szenvedést. A tömegkultúra menekülés a valósággal szembeni ellenállás utolsó gondolatától, és általában az önálló gondolkodástól. (Uo.174-175)

Bourdieu sajátos, de alapvetően a strukturalista szemléletmódot tükröző felfogása szerint az egyének közötti kulturális különbségeket, például az étkezésre, az öltözködéssel, a művészetekre vonatkozó beállítottságokat az osztálytagozódás határozza meg. Az osztályok viszont főleg a szerint különböztethetők meg egymástól, hogy tagjaik milyen összetételű és milyen mennyiségű gazdasági és kulturális tőkével rendelkeznek. (Lásd pl.: Bourdieu 1984; 1994) Bourdieu főleg a habitus fogalmának segítségével fejezi ki azt, ahogyan a tényszerű társadalmi struktúra, illetve a társadalmi viszonyok a kultúra és a személyiség közvetítésével meghatározzák az egyének cselekvéseit, és ezáltal az összetettebb társadalmi jelenségeket. A habitus egy adott osztály kultúrájára, és az adott osztály tagjainak személyiségére jellemző, felfogása szerint a habitus az alapelve a folytonosságnak és szabályszerűségnek a magatartásban. Meghatározása szerint a habitus tartós, áthelyezhető beállítottságok rendszere. A társadalmi struktúra, illetve a társadalmi viszonyok a habitus közvetítésével határozzák meg a magatartást, de a habitust nem lehet levezetni önmagukban sem a múltbeli, sem a jelenlegi körülményekből. A habitust azáltal érthetjük meg, ha a múltbeli társadalmi körülményeket, amelyekben létrejött, azokra a körülményekre vonatkoztatjuk, amelyek között a habitus irányítja a magatartást. (Bourdieu 1977:77-78; 1990:53-60;1994:405-410)

d) A kultúra a kreativista és a racionalista szemléletmódban

Az első fejezetben láttuk, hogy az individualista, illetve ezen belül a kreativista és a racionalista szemléletmód képviselőinek az előfeltételezései szerint a társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket a közvetlen szituációra és az egyének személyes tulajdonságaira vonatkozó tényezők képezik. E felfogások szerint a mindenkori társadalmi környezet elvileg esetleges, a közvetlen szituációt jelenti, és csak az egyéni cselekvőkre vonatkoztatva értelmezhető. Tehát viszonylag állandó kultúra sem létezik, amely valamilyen módon meghatározza a társadalmi cselekvéseket, és általában a társadalmi jelenségeket.

- A kreativisták szemléletmód felfogása szerint az értékek, a szabályok, a szerepek és az intézmények nem egy eleve létező kultúra alkotórészei, hanem a cselekvések és kölcsönhatások értelmezésének az eredményei, amelyek az adott konkrét szituációkban alakulnak ki, és csak az adott konkrét szituációkban tekinthetők érvényeseknek.

A szimbolikus interakcionizmus kreativisták szemléletmódját képviselő változatai elvonatkoztatnak a kultúra alkotórészeit képező, eleve adottnak tekinthető szabályoktól, illetve tagadják az ilyen szabályok jelentőségét. Az így értelmezhető szabályok helyett inkább olyan viselkedési vagy társadalmi elvárásokról beszélnek, amelyek a konkrét szituációkban, az adott cselekvések és kölcsönhatások folyamatában formálódnak. E felfogás szerint az állandónak tételezhető szabályok vagy csupán mint viselkedési szabályszerűségek léteznek, vagy mint az átfogó ideológia alkotórészei. (Fine 2001:144)

Blumer szimbolikus interakcionizmusa szerint a kultúra legfeljebb a cselekvések és kölcsönhatások eredménye, és nem önálló meghatározó tényezője. „A kultúra mint fogalom, akár úgy meghatározva mint szokás, hagyomány, szabály, érték, előírás, vagy ehhez hasonló, nyilvánvalóan abból ered, amit az emberek tesznek.” (Blumer 1969:6) „A csoportéletben a társadalmi folyamat hozza létre és tartja fenn az előírásokat (rules), nem pedig az előírások hozzák létre és tartják fenn a csoportéletet.” (Uo. 19)

Garfinkel etnometodológiai felfogása szerint az egyének cselekvéseit adott körülmények között nem olyan szabályok határozzák meg, amelyek cselekvéseiktől függetlenül eleve adottak. A társadalmi jelenségek társadalmilag szervezett közös gyakorlatok esetleges eredményei. Az egyének úgy szervezik tevékenységüket, hogy az mások számára elfogadhatónak, megfelelőnek, igazolhatónak tűnjön. Tehát ha valami egy cselekvés vagy jelenség okának, értelmének, magyarázatának tűnik, ez azért van, mert az érintettek szándékosan ezt a látszatot keltik. (Garfinkel 1967:31-34; ill. 2000:375-377)

Az első fejezetben láttuk, hogy a racionalista szemléletmód előfeltételezései szerint a mindenkori társadalmi környezet elvileg esetleges, vagy csak az egyéni cselekvőkre vonatkoztatva értelmezhető. Az egyének magatartását és a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat az egyének racionális motívumai, azaz szubjektív érdekei, s ezzel összefüggésben preferenciái és alternatívái határozzák meg.

- A racionalista szemléletmód a társadalmi cselekvések magyarázatában eleve adottknak veszi az egyének preferenciáit, alternatíváit és érdekeit, a kultúra egyes alkotórészeitől függetlenül. Érdeklődésének középpontjában a kultúra vonatkozásában az a kérdés áll, hogy hogyan jönnek létre a szabályok az egyének racionális cselekvéseinek a következményeként.

A racionalista szemléletmódban a kultúrát tulajdonképpen a szabályok képviselik. A racionalista szemléletmód a normativista szemléletmódhoz képest azonban eltérően viszonyul a szabályokhoz, s ezáltal a kultúrához. Mégpedig alapvetően a következő két szempontból. Egyrészt a szabályokat e szemléletmód képviselői nem tekintik eleve adottknak. Fontosnak tartják annak a kérdésnek a vizsgálatát, hogy hogyan jönnek létre a szabályok a racionálisan cselekvő egyének kölcsönhatásainak az eredményeként. (Hechter – Opp – Wippler 1990; Hechter – Opp 2001A) Coleman írja például: „Ebben a könyvben elutasítom a szabályok adottnak vételét, ebben a fejezetben arra a kérdésre keresem a választ, hogy hogyan alakulnak ki a szabályok, és hogyan tartják azokat fenn a racionális egyének adott körében.” (Coleman 1990:242) Másrészt e szemléletmódban hagyományosan kialakult felfogás szerint az egyének nem úgy viszonyulnak a szabályokhoz, mint cselekvéseik feltétlen meghatározóihoz. Hanem mint olyan tényezőkhöz, amelyek hatással vannak cselekvéseik várható pozitív és negatív következményeire, s ezáltal a cselekvések megvalósítására vonatkozó döntéseikre. (Coleman

1990:243; Hechter 1990:4; Friedman – Hechter 1991:69) A szabályok így értelmezett meghatározó hatását azonban a racionalista szemléletmódot képviselő elméletekben következetesen nem veszik figyelembe.

A racionális döntések elméletének képviselői szemben találták magukat azzal a problémával, hogy bizonyos jelenségeket, mint például az együttműködést és az együttes cselekvést, vagy általában a társadalmi rendet, nem lehet megmagyarázni az egymástól elkülönült egyéni cselekvők racionális cselekvéseire vonatkozó előfeltételezésekre alapozva, és a szabályokat figyelmen kívül hagyva. E problematikus jelenségek magyarázatának a keresésében a szabályok egyre inkább az érdeklődési körükbe kerültek. (Hechter – Opp 2001B:XII) Így alakult ki a racionalista szemléletmóddhoz kapcsolódva a „társadalmi szabályokra” vonatkozó felfogás, amely azonban arra a kérdésre, hogy hogyan határozzák meg a szabályok a cselekvéseket, a normativista felfogáshoz hasonló felfogást tükröző választ ad. Ezek szerint meg lehet különböztetni a szűkebb értelemben vett racionális cselekvéseket, amelyeket az ön-érdekek motiválnak, és a társadalmi szabályok által motivált cselekvéseket.

B) A kultúra az intézményes szemléletmódban

Nagyrészt különválasztható a következő két kérdés, illetve e kérdésekre vonatkozó két válasz. Egyrészt, hogy a szociológiaelméleti munkákban egyáltalán milyen mértékben veszik figyelembe a kultúrát és a kultúra egyes összetevőit a társadalmi jelenségek meghatározottságának a magyarázatában. Másrészt, hogy a kultúra figyelembevétele elvileg milyen mértékben következetes, a kultúra összetevőire vonatkozó fogalmak egy adott elmélet rendszeres fogalmait képezik, vagy az elmélet rendszeres részéhez képest idegen fogalmak. Tulajdonképpen egyetértünk Alexanderrel, aki szerint a Parsons utáni (pontosabban az általunk úgynevezett strukturalista, a kreativisták és a racionalisták) elméletek idegen fogalmakként, illetve – az említett szerző kifejezésével élve – maradványkategóriákként vették figyelembe a kultúra egyes összetevőire vonatkozó fogalmakat, különösen a szabály fogalmát. (Alexander 1996:260-261)

A fent említett problémát Alexander röviden a következőképpen foglalja össze az általa elemzett elméletalkotók vonatkozásában, akikre – Homans kivételével – mi is hivatkoztunk: „Rex megpróbálta kizárni a »felépítményt« a konfliktuselméletből, de a fegyverszünet magyarázata közben a hátsó ajtón kellett visszacsempésznie a közös kultúra fogalmát. Homans a normák pusztá létét is tagadta, de a megkülönböztetést és az értékeket mégis, mintegy önmaga ellenére is a hagyományokra és a kortárs csoportok kultúrájára kellett vonatkoztatnia. Blumer a cselekvést kizárólag az önértelmezésre akarta vonatkoztatni, de alkalmanként maga is elismeri a kultúra és az értékek egyéni kívüli létezését. Ugyanígy Goffman is csak úgy tudta tárgyalni az idealizációt, hogy hivatkozott arra az értékre, amelynek feltevése szerint a cselekvés volt az idealizációja. Garfinkel, legalábbis középső korszakában, lehetetlennek találta azt, hogy a szabályokat kihagyja a gyakorlatok elemzéséből; amikor viszont későbbi írásaiban ezt megpróbálta, akkor reziduális kategória lett a kultúrából, az etnometodológia pedig belsőleg ellentmondásos, sokkal szűkebb körű hagyományá vált.” (Alexander 1996:260-261) Alexander szerint a kulturális szociológia felfogása a legígéretesebb abból a szempontból, ahogyan közelít a kultúrához, de megítélésünk szerint a kulturális szociológiának még nincs rendszeres elmélete.

Az intézményes szociológia elméletében nem fogadjuk el a kultúra normativista megközelítését, de a kultúrát igyekszünk tapasztalati szempontból nézve érdemben, elméleti szempontból nézve viszont következetesen figyelembe venni. Ebben az elméletben a kultúrát alapvetően az intézmények képviselik, ahogyan azt az elmélet elnevezése is kifejezi. A közvetve röviden arra mutatunk rá, hogy az intézményes szociológia elméletében, illetve erre az

elméletre jellemző intézményes szemléletmódban milyen módon vesszük figyelembe a kultúrát a társadalmi cselekvések, s ezáltal általában a társadalmi jelenségek meghatározottságának a magyarázatában.

A kultúra és a társadalmi jelenségek közötti összefüggésekre vonatkozó felfogások egyik fő problémája, hogy általában e felfogások elvileg nem választják külön a kultúra társadalmi jelenségeket meghatározó hatását a közvetlenül nem társadalmi jelenségeket meghatározó hatásától. Ez összefügg a társadalmi jelenségek tágabb értelmezésével, amely szerint a társadalmi jelenségek általában véve az emberek közötti jelenségek. E megállapítás alól például Habermas bizonyos értelemben kivételt képez, mert – ahogyan azt fentebb (1.2Ab) láthattuk – különbséget tesz a között, hogy a kultúra milyen szerepet játszik egyrészt az életvilágon, másrészt a rendszeren belüli cselekvések és jelenségek meghatározásában.

Mi mindenekelőtt azt hangsúlyozzuk, hogy a kultúra különböző módon határozza meg a cselekvéseket, és a cselekvések rendszereiként vagy következményeiként értelmezhető összetettebb jelenségeket az emberi élet különböző szféráiban. Például a munkahelyi szervezeten belüli munkavégzésnek, a háztartási munkának vagy a baráti társasági életnek a kulturális meghatározottsága nyilvánvalóan más természetű.

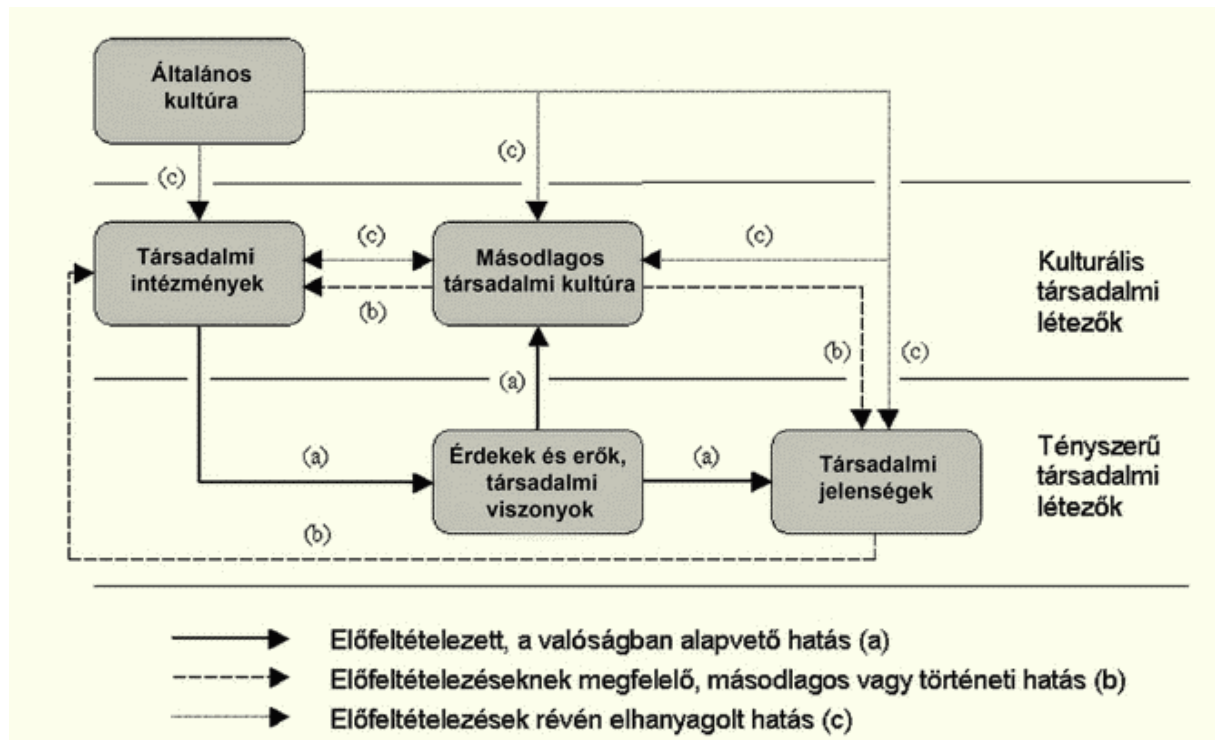
- Az emberi együttélésen belül alapvető jelentőségű a különböző életszférák, különösen a közösségi és a társadalmi élet szférájának a megkülönböztetése abból a szempontból, hogy a kultúra milyen szerepet játszik a cselekvések, és a cselekvések rendszereiként vagy következményeiként értelmezhető jelenségek meghatározásában.

Az emberi együttélés szféráinak, és ezeken belül a közösségi és a társadalmi élet szférájának a megkülönböztetésével majd a hatodik fejezetben foglalkozunk. A valóságban tipikusan a közösségi élet keretében értelmezhető például a barátokkal, a szabadidős klub, a jótékonyági egyesület, a vallási hitközösség tagjaival, részben a családtagokkal való együttes tevékenység. Ezzel szemben tipikusan a társadalmi élet szférájába esik például a formálisan szervezett munkavégzés, a közigazgatás, a hivatali ügyintézés, a szervezett oktatás és tanulás, vagy az úgynevezett politikai tevékenység. Az a megközelítési mód, ahogyan a normativista, illetve a normativista-kreativista elméletek közelítenek a kultúrához, tulajdonképpen a közösségi élet szférájában tekinthető érvényesnek. Az intézményes szociológia elmélete érdeklődésének középpontjában a társadalmi élet szférája áll. Az alábbiakban tehát azt emeljük ki, és 3.1. ábrán azt szemléltetjük, hogy a társadalmi élet szférájában a kultúra milyen módon határozza meg a társadalmi jelenségeket.

Az emberi együttélés szféráinak megfelelően a kultúra is differenciálódik, az általános kultúra mellett, amelynek összetevői a különböző életszférákban egyaránt relevánsak, nagyrészt kialakul a különböző életszférák sajátos kultúrája, főleg a társadalmi élet szférájának a sajátos kultúrája, a társadalmi kultúra. A társadalmi kultúrán belül alapvető jelentőségű a kultúra intézményes összetevőinek, azaz a társadalmi intézményeknek a megkülönböztetése, amelyeket a társadalmi kultúra elsődleges összetevőinek is nevezhetünk.

- A társadalmi élet szférájában végső soron a kultúra összetevőiként értelmezett társadalmi intézmények határozzák meg a társadalmi jelenségeket, de nem normatív, hanem tényleges funkcióik révén. Az intézmények tényleges funkcióik révén létrehozzák, illetve meghatározzák a cselekvési lehetőségekből és képességekből felépült tényszerű érdekeket, erőket és társadalmi viszonyokat.

Ugyanakkor azt is hangsúlyozzuk, hogy a társadalmi intézmények nem csupán mint kulturális természetű létezők, hanem mint meghatározott fedezettel rendelkező szabályrendszerek, fedezetükkel szoros összefüggésben határozzák meg a társadalmi jelenségeket. E megjegyzés értelmére és jelentőségére csak a negyedik fejezetben kezd fény derülni, miután foglalkoztunk az intézmények fedezetével és funkcióival.

3.1. ábra: A kultúra megközelítése az intézményes szemléletmódban

Az intézményes szociológia elméletében alapvetően új szempontból vesszük figyelembe a szabályokat, a szabályok rendszereiként értelmezett intézményeket, és e tényezők révén általában a kultúrát a társadalmi cselekvések, és általában a társadalmi jelenségek meghatározottságának a magyarázatában. Ez a szempont röviden a fenti és a következő kiemelt összefüggésben fogalmazható meg, amelyet természetesen nem csupán ilyen általános szinten hangsúlyozunk, hanem az intézményes szociológia összetett elméletében majd igyekszünk következetesen érvényesíteni. Ha a szóban forgó összefüggésekben szereplő kifejezések, illetve fogalmak szociológiaelméletben kialakult különböző értelmezéseit egyaránt figyelembe vesszük, ezek az összefüggések esetleg nem tűnnek különösebben újaknak. Alapvetően új azonban az, ahogyan e fogalmakat mi értelmezzük, és ezáltal e fogalmak felhasználásával megfogalmazott összefüggések is alapvetően új értelmet nyernek.

Tehát bizonyos értelemben elfogadjuk a normativista elméleteknek azt a felfogását, hogy a társadalmi jelenségek kulturális tényezők, pontosabban fogalmazva szabályok, és szabályokból álló intézmények által meghatározottak. Épp azért fordítunk majd különös figyelmet a normativista szemléletmód, különösen Parsons normativista cselekvés- és rendszerelméletének a bírálataira, mert e szemléletmódhoz hasonló mértékben fontosnak tartjuk a szabályok és az intézmények társadalmi jelenségeket meghatározó hatását. Az alapvető eltérés e felfogáshoz képest az, hogy felfogásunk szerint az intézmények nem közvetlenül, illetve nem – a normativista szemléletmód szerinti – normatív funkcióik révén, hanem az általunk úgynevezett tényleges funkcióik révén határozzák meg a társadalmi jelenségeket. Majd a negyedik

fejezetben (2.2A) foglalkozunk az intézmények normatív és tényleges funkcióinak a megkülönböztetésével.

- A társadalmi jelenségeket alapvetően a tényszerű érdekek, erők és társadalmi viszonyok határozzák meg, de ennek révén közvetve a társadalmi intézmények meghatározó hatása érvényesül. Az intézmények ily módon elvileg egyaránt meghatározhatnak az adott intézmények szabályainak megfelelő és/vagy nem megfelelő cselekvéseket és jelenségeket.

A fent kiemelt összefüggés szerint bizonyos értelemben elfogadjuk a strukturalista elméleteknek azt a felfogását, hogy a társadalmi jelenségeket alapvetően a tényszerű érdekek, erők és társadalmi viszonyok határozzák meg. A strukturalista szemléletmódtól eltérően azonban a tényezőket eleve úgy értelmezzük, fogalmilag úgy definiáljuk, hogy azokat szabályok és intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg, tehát a szabályok és az intézmények meghatározó hatását közvetítik. Majd látjuk, hogy e közvetítés révén az intézmények elvileg egyaránt meghatározhatnak az adott intézmények szabályainak megfelelő és/vagy nem megfelelő, illetve részben megfelelő, részben nem megfelelő cselekvéseket és jelenségeket. Tehát az a tapasztalat – amelyre a kreativista és a racionalista szemléletmód képviselői gyakran hivatkoznak a szabályok meghatározó hatásának az elutasításában – nem kérdőjelezi meg a társadalmi jelenségek szabályok és intézmények általi meghatározottságát, hogy e jelenségek igen gyakran vagy többnyire nem felelnek meg egy eleve valóságosnak tekinthető szabályrendszernek.

A társadalmi intézményektől, az elsődleges társadalmi kultúrától elvileg meg kell különböztetnünk a kultúra azon társadalmi összetevőit, amelyek a tényszerű érdekekhez, erökhöz és társadalmi viszonyokhoz képest másodlagosak, mivel alapvetően azok által meghatározottak.

- A *másodlagos társadalmi kultúrát* – a társadalmi értékeket, a társadalmi erkölcsi szabályokat és az ideológiákat – a tényszerű érdekek, erők és társadalmi viszonyok határozzák meg. Bizonyos mértékig e kulturális tényezők is befolyásolják a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket, de elvileg a tényszerű társadalmi viszonyok meghatározó hatását közvetítik.

Korábban (1.2Ac) láttuk, hogy a fent kiemelt összefüggés áll a strukturalista felfogások érdeklődésének a középpontjában, amelyek a kultúrát a tényszerű, illetve objektív társadalmi viszonyok, illetve az e viszonyokat kifejező társadalmi struktúra által meghatározottnak tekintik. Ez a másodlagos társadalmi kultúra történetileg formálódik, tehát annyiban közvetítheti a jelenbeli érdekek, erők és társadalmi viszonyok meghatározó hatását, amennyiben megfelelően tükrözi a jelenbeli említett meghatározó tényezőket is, de viszonylag rugalmasan változik és aktualizálódik a körülmények alakulásának megfelelően. Valójában a másodlagos társadalmi kultúra szabályai állnak a racionalista szemléletmódhoz kapcsolódó, és a „társadalmi szabályokra” vonatkozó felfogások érdeklődésének a középpontjában is. E felfogások azonban a szabályokat csupán a racionális cselekvések következményeiként értelmezik, és nem veszik figyelembe a tényszerű érdekek, erők és társadalmi viszonyok meghatározó hatását.

A könyv egyes fejezeteiben majd rámutatunk arra, hogy felfogásunk szerint a kreativista szemléletmódot képviselő elméletek által csupán a konkrét cselekvési szituációkhoz kapcsolódó értelmezési folyamat eredményeinek tekintett szabályok és intézmények is a valóságban lényegében véve egyrészt az értelmezéstől függetlenül is létező olyan intézmények, amelyek tényleges funkcióik révén határozzák meg a társadalmi jelenségeket, másrészt olyan másodlagos szabályok, amelyek a tényszerű érdekek, erők és társadalmi viszonyok hatásait közvetítve befolyásolják a társadalmi jelenségek alakulását. A kreativista szemléletmód

képviselői azonban nem ismerik fel az intézmények tényleges funkcióit, valamint az értelmezésünk szerinti tényszerű érdekeket, erőket és társadalmi viszonyokat, ezért tekintik csupán a konkrét cselekvési szituációkhoz kapcsolódó értelmezési folyamat eredményeinek a szabályokat és az intézményeket.

A fentebb hivatkozott ábrában láthatók olyan összefüggések, amelyeket előfeltételezések révén az elmélet rendszeres részében elhanyagolunk, de amelyek a valóságban bizonyos mértékig befolyásolják a társadalmi jelenségek alakulását, és amelyeket – kiegészítő magyarázatként, az elméleti előfeltételezések feloldásával – alkalmanként tapasztalati szinten igyekszünk figyelembe venni. Egyrészt a kultúra egészére jellemző, hogy abban milyen mértékben különült el a társadalmi kultúra, és a társadalmi kultúrán belül milyen mértékben kristályosodtak ki a társadalmi intézmények, illetve ezektől milyen mértékben határolódtak el a másodlagos értékek és szabályok. Ebből a szempontból a kultúra legfontosabb vonása egyrészt a racionalizálódás, másrészt a differenciálódás, különösen a jog és az erkölcs elkülönülése az emberiség történelme folyamán. (Vö.: Habermas 1995:153-197; ill. 1987:179-215) Másrészt az általános kultúrának és a másodlagos kultúrának az intézmények és a tényszerű érdekek, erők, és társadalmi viszonyok hatásaitól viszonylag független hatása is van a társadalmi jelenségek alakulására.

Végül megjegyezzük, hogy az intézményes szociológia elméletében elvileg adottaknak vesszük a társadalmi intézményeket, de kiegészítő magyarázatként majd foglalkozunk az intézmények kialakításának a kérdésével is. A társadalmi intézmények történetileg formálódnak, társadalmi szempontból rendezett körülmények között alapvetően az érdekek, erők és társadalmi viszonyok által meghatározottan, de más tényezők is hatással lehetnek rájuk. A másodlagos kultúra bizonyos mértékben formálja a társadalmi intézményeket is, attól függően, hogy az adott értékek, szabályok és ideológiák hordozói milyen helyzetben vannak a társadalmi viszonyok hálózatában, és ezáltal meghatározottan milyen mértékben vesznek részt a társadalmi intézmények kialakításában.

2. A szabályok és az alkalmazkodás

Eddigi gondolataink a kultúra fogalmáról, összetevőiről és megközelítéséről bevezető jellegűek voltak, a fejezet további részeiben azonban már az elmélet rendszeres részének a kidolgozásával foglalkozunk, amellyel részben már az előző fejezetben is foglalkoztunk. A cselekvések, és a cselekvések rendszereiként vagy következményeiként értelmezhető jelenségek magyarázata szempontjából nézve a kultúra leglényegesebb alkotórészeit a szabályok, és a szabályokból álló összetettebb kulturális létezők képezik. A fejezet második részében először meghatározzuk a szabály, és ehhez kapcsolódva az ellenőrzés fogalmát, majd megkülönböztetjük a szabályokon belül az intelmeket és a kötelmeket. Ezt követően foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy az egyének hogyan alkalmazkodnak a szabályokhoz, illetve a szabályok milyen módon határozzák meg az egyének cselekvéseit.

2.1. A szabály és az ellenőrzés

A) A szabály és az ellenőrzés fogalma

a) A szabály fogalma

A szabály fogalmát az egyes szerzők többé vagy kevésbé eltérően értelmezik a szociológiai irodalomban. Gibbs megkülönbözteti a szabály fogalmának értékelő jellegű, statisztikai jellegű és reaktív meghatározását. Az értékelő jellegű meghatározás szerint a szabály szimbolikus természetű, és a szabály az egyének adott körében a cselekvések értékelésére vonatkozik. A másik két jellemző felfogás esetében viszont a szabály fogalma a cselekvések megfigyelhető szabályszerűségeire vonatkozik. A „statisztikai” jellegű meghatározások a szabályt a rendszeresen megfigyelhető, az átlagos vagy tipikus cselekvésekre vonatkoztatják. A reaktív meghatározások a kérdéses cselekvésekre adott tényleges reakciókat, jutalmakat és büntetéseket veszik figyelembe. (Gibbs 1981:7-18)

A legelfogadottabb felfogás szerint a szabályok szimbolikus természetűek, elvárásokból, előírásokból, a cselekvésekre vonatkozó elképzelésekből állnak. Például Parsons szerint a szabály a cselekvés olyan konkrét lefolyásának a leírása, amelyet kívánatosnak tekintenek, és melynek betartására utasítás vonatkozik. (Parsons 1949:75) Fine megfogalmazásában „A szabályok egy »keretet« alkotnak, amelyen belül az egyének értelmezik az adott szituációt, és amelyből mint cselekvők kötelezettségeikre vonatkozóan iránymutatásra tesznek szert.” (Fine 2001:140) A szerzők egy része a szabály fogalmának a meghatározásában hangsúlyozza az adott elvárásokhoz, előírásokhoz kapcsolódó ellenőrzés, illetve szankciók jelentőségét. Például Coleman szerint „...egy sajátos cselekvésre vonatkozó szabály akkor létezik, amikor a társadalmilag meghatározott jog a cselekvések ellenőrzésére nem a cselekvő, hanem mások által van fenntartva.” (Coleman 1990:243) Ez magában foglalja azt az előfeltételezést, hogy általános megegyezés alakult ki a társadalmi rendszerben vagy alrendszerben arra vonatkozóan, hogy az ellenőrzés jogával mások rendelkeznek. (Uo.)

A másik jellemző felfogás szerint a szabály rendszeresen megfigyelhető, szabályszerű cselekvésekből áll, a szabály cselekvések mintázata. E felfogást tükrözi a következő megfogalmazás: „A kikényszerítés hangsúlyozásával a társadalmi szabályok meghatározhatók úgy mint viselkedési szabályszerűségek a cselekvők adott népességében.” (Voss 2001:108) Például a

játékelmélet képviselői az együttműködő viselkedést úgy értelmezik, mint valamilyen szabály általános megfelelőjét. Az egyébként ön-érdekeiket követő egyéneket az ilyen szabályok arra készítetik, hogy mások érdekében is cselekedjenek, ne csupán saját érdekükben. Ezért az együttműködő viselkedés normatív, és az együttműködő viselkedés mintái kialakulásának a tanulmányozása révén a kutatók megmagyarázzák a szabályok kialakulását. (Horn 2001:4)

Mi ahhoz a felfogáshoz kapcsolódunk, amely szerint a szabályok szimbolikus és kulturális természetűek, az egyének adott körében a kultúra alkotórészeit képezik.

- A *szabály* a tényleges érvényesítés szándékával közölt, a közlés objektumára vonatkozó, és hosszú távra szóló elvárás vagy elvárások összessége, amely jelentése révén kifejezi, hogyan lehet vagy kell viselkedni meghatározott körülmények között.

Ez a rövid definíció a következő ismertető jegyeket foglalja magában, az egyszerűség kedvéért csupán két cselekvőt figyelembe véve, de elvileg bármennyi cselekvőre érvényesnek tekintve.

(1) A szabály elemi formában két fél közötti közlés tartalmát képezi. A legelemibb formában megkülönböztethetjük a szabály, illetve a közlés szubjektumát képező egyént, aki megfogalmazza és közli az adott szabályt, másrészt a közlés objektumát, vagy címzettjét, tehát azt az egyént, aki felé a közlés irányul, és akire a szabály vonatkozik.

(2) A szabály elvárás vagy elvárások összessége, a legelemibb formában egy adott elvárás. A második fejezetben (4.1Ba) adott meghatározásunk szerint az elvárás adott körülmények között egy esemény bekövetkezésének, egy cselekvés bizonyos következményének elképzelt és pozitívan értékelt valószínűsége. A következőkben *normatív elvárásnak* nevezzük a valamilyen szabály alkotórészét képező, illetve a szabályként is értelmezhető elvárást. A szabály olyan elvárás, amely a szabályalkotó félhez képest mások cselekvésére vonatkozik, tehát a szabályalkotó és a szabály objektuma elvileg nem eshet teljesen egybe.

A szabály vonatkozhat az adott szabályt megfogalmazó és közlő egyénre vagy egyénekre is egyrészt annyiban, amennyiben a szabályt több egyén együttesen fogalmazta meg, az adott körhöz tartozó egyes egyének viselkedésére vonatkozóan. Ebben az esetben a szabályalkotó felet együttesen képezik az adott körhöz tartozó egyének, a szabály objektumait viszont elkülönülten képezik az egyes egyének. Másrészt a szabályalkotó és a szabály objektuma részben egybeeshet, amennyiben a szabály olyan elvárás, amelyet a szubjektum fogalmazott meg saját cselekvéseire vonatkozó, de mások által is támasztható elvárásként. Az ilyen elvárás akkor szabály, ha összekapcsolódik egy vagy több másokra vonatkozó elvárással, amelyek elvileg csak egymással összefüggésben tekinthetők érvényeseknek. E kérdésekkel részletesebben majd a negyedik fejezetben (1.1A) foglalkozunk.

A szabály objektuma (vagy címzettje) szempontjából nézve tehát a szabály olyan elvárás, amelyet mások fogalmaztak meg vele szemben, vagy az általa megfogalmazott elvárást mások is támasztják vele szemben, az érvényesítés szándékával. Ha mégis tág értelemben használnánk a szabály kifejezést, a szóban forgó értelemben vett kulturális szabályoktól meg kellene különböztetnünk az *egyéni kognitív szabályokat*, amelyeket az egyének elkülönülten fogalmaznak meg saját viselkedésükre vonatkozóan. Ilyen tág értelemben szabálynak tekinthetnénk például az egyéneknek azt az elhatározását, hogy mától időben elindul a munkahelyére, nem fog rágyújtani, rendben tartja a lakását, vagy kedves lesz bizonyos személyekhez. Mi azonban szabályokon eleve kulturális szabályokat értünk, ezért röviden csak szabályokról beszélünk.

(3) A szabály olyan elvárás, amely kifejezi, hogyan lehet, kell, vagy kellene viselkednie a szabály objektumának, illetve címzettjének. Nyelvtani formáját tekintve tehát a szabály elvileg óhajtó vagy felszólító módban fogalmazható meg. A közlés során azonban a szabályt kifejezetten nem feltétlenül így fogalmazzák meg, formális szabályok esetében is gyakran találkozunk például a következőhöz hasonló megfogalmazással. „A vezető feladatai: meghatározza a munkafeladatokat a beosztottai számára, ellenőrzi a feladatok végrehajtását, gondoskodik a munkavégzést akadályozó tényezők elhárításáról.” A kifejezetten nem óhajtó vagy felszólító módban megfogalmazott szabályok esetében az adott szabályok címzettjei a szövegösszefüggések és/vagy a körülmények ismeretében következtethetnek arra, hogy a közlés szabályként értelmezhető a közlő fél szándékának megfelelően. A szabályt azonban nem mindig fogalmazzák meg kifejezett formában, a szabályra a szabályalkotó fél a viselkedésével is utalhat. A szabályra lehet utalni a viselkedéssel nyelvi, de nem egyértelműen megfogalmazott formában, de a viselkedés nem nyelvi vonatkozásaival is. Különösen Mead mutat rá arra, hogy jelentéshordozó gesztusok vagy szimbólumok a viselkedés nem nyelvi oldalai is lehetnek. (Mead 1973:55-116) A viselkedés révén közölt szabályról elvileg annyiban beszélhetünk, amennyiben mind a közlő fél, mind a közlés címzettje kifejezett formában is meg tudná fogalmazni, mégpedig egymásnak megfelelő értelmezésben, a hallgatólagos közlés tárgyát képező szabályt.

(4) A szabály hosszú távra érvényesnek tekinthető elvárás, amely azt helyettesíti, hogy a szabályt közlő fél rendszeresen közölje a másik féllel az utóbbi viselkedésére vonatkozó elvárásait. Például a munkahelyi vezetőnek nem kell állandóan figyelemmel kísérnie beosztottjait, és rendszeresen közölnie velük arra vonatkozó elvárásait, hogy mikor mit tegyenek. Ehelyett szabályokba foglalja, hogy meghatározott körülmények között hogyan kell viselkedniük. Szabályok alkalmazása révén tehát igen jelentős mértékben csökkenthető a kommunikáció az egyének között, ami lehetővé teszi, hogy egy adott egyén esetleg többszörös közvetítésen keresztül sok más egyén cselekvéseire gyakoroljon hosszú távon rendszeresen érvényesülő befolyást. Kifejezetten nem hosszú távra szólóan, hanem mindig az adott esetekre vonatkozóan közölt elvárások is értelmezhetőek idővel szabályként, ha rendszeresen előforduló hasonló körülmények között az egyik fél rendszeresen az adott elvárást közli a másik féllel. Például ha meghatározott körülmények előfordulása esetén az egyik egyén rendszeresen bizonyos utasítást ad egy másik egyénnek, az utóbbi az utasítás tartalmát idővel szabályként értelmezheti, és hasonló körülmények előfordulása esetén a konkrét utasítás elhangzása nélkül is viselkedhet annak megfelelően.

(5) Az elvárás megfogalmazásához kapcsolódóan utalni kell arra az egyénre, vagy az egyének azon körére, akire vagy akikre az adott elvárás vonatkozik, ha az elvárásból és a közlés körülményeiből erre nem lehet egyértelműen következtetni. Ahhoz, hogy a közlés tárgyát képező elvárás időben hosszú távra szóljon, a szabálynak, vagy a szabályhoz kapcsolódó magyarázatnak utalnia kell azokra a jövőbeli körülményekre, amelyek között elvárt az adott viselkedés. A meghatározott körülmények vonatkozhatnak a földrajzi vagy fizikai helyre, az időszakra, illetve időpontra, az adott szabály szempontjából releváns eseményekre, mások cselekvéseire, az elvárás objektumának állapotára stb.

(6) A szabály kifejezi a szabályalkotó fél szándékát az adott elvárás érvényesítésére, illetve megvalósulásának előmozdítására. Tehát előfeltételezzük, hogy a szabály megfogalmazása szándékos cselekvés, illetve a cselekvés olyan oldala, amely magán viseli a cselekvés ismertető jegyeit. Márpedig egy cselekvésnek motívuma van, és eleve feltételezzük, hogy a szabály megfogalmazásának a motívuma az adott elvárás tényleges érvényesítésére, az elvárás megvalósulásának az elősegítésére irányuló szándék. A szabály által kifejezett szándék lehet csupán kívánság vagy óhaj, de lehet határozott cél is. Tehát e felfogás szerint szabálynak csak az olyan elvárás tekinthető, amely mögött található olyan szabályalkotó fél, akinek szándéka

irányul az adott elvárás tényleges érvényesítésére. Majd a következő alcím keretében, a szabályokhoz kapcsolódó ellenőrzés tárgyalásánál látjuk, hogy az elvárás tényleges érvényesítésére irányuló szándék viszont eleve feltételez bizonyos cselekvési képességeket.

A szabály fogalmának a meghatározásai általában az elvárást vagy előírást hangsúlyozzák, s kifejezetten nem emelik ki a szabálynak azt az ismertető jegyét, hogy utal a szabályalkotó fél szándékára is. A szabálynak ez az ismertető jegye eleve következik abból, hogy a szabály szándékos közlés tartalmát képezi. Blumer írja Meadre hivatkozva, hogy a gesztus vagy a szimbólum jelentése magában foglalja egyrészt azt, hogy mit kell tennie annak az egyénnek, akire irányul, másrészt mit szándékozik tenni az a fél, aki a gesztust, illetve szimbólumot használta, harmadrészt jelzi az összekapcsolódó (joint) cselekvést, amely kialakul a két fél cselekvéseinek a kifejeződése révén. (Blumer 1969:9; Mead 1973) Mi itt a második tényezőt hangsúlyozzuk, tehát azt, hogy a szabály mint szimbólumok rendszere eleve utal a szabályalkotó fél szándékára is. A következő alcím keretében majd látjuk, hogy ez a szabály fontos ismertető jegye, annak a kérdésnek a megválaszolása szempontjából, hogy a szabály mennyiben feltételezi az ellenőrzést.

Luhmann a mások viselkedésére vonatkozó elvárásokon belül különbséget tesz a kognitív és a normatív elvárások között. Meghatározása szerint a kognitív elvárás olyan elvárás, amely ki van téve a tanulás révén való megváltoztatásnak. Az ilyen elvárást az egyén hajlamos feladni, ha elvárásában csalódik, ha az elvárt esemény nem valósul meg. Ezzel szemben a normatív elvárás olyan elvárás, amely nincs kitéve a tanulás révén való megváltoztatásnak, amelyet az egyén hajlamos fenntartani abban az esetben is, ha az elvárt esemény nem valósul meg. Tehát a normatív elvárás olyan megszilárdított, a tényekkel szemben ellenálló elvárás, amelyet fenn lehet tartani az adott elvárásban való csalódás esetén is. Felfogása szerint a szabály normatív elvárásokból épül fel, amelyek egy konkrét esetben nem arra vonatkoznak, hogy mi van valójában, hanem arra, hogy minek kellene lennie. (Luhmann 1995:320-325)

Felfogásunk szerint a Luhmann által figyelembe vett szempontból a bizonyossági és a valószínűségi elvárások között tehetünk különbséget, és e megkülönböztetés önmagában nem alkalmas a normatív elvárások és a szabályok természetének a megvilágítására. A bizonyossági elvárás azon az elképzelésen alapszik, hogy bizonyos körülmények között egy adott eseménynek feltétlenül be kell következnie. Tehát egy ilyen elvárás fenntarthatóságát néhány vagy egyetlen annak ellentmondó tapasztalat is megkérdőjelezheti. A valószínűségi elvárás viszont azon az elképzelésen alapszik, hogy bizonyos körülmények között rendszerint vagy bizonyos valószínűséggel egy adott esemény bekövetkezése várható. Az ilyen elvárás eleve hosszú távon igazolható vagy vethető el, tehát fenntarthatóságát egyetlen vagy néhány annak ellentmondó tapasztalat nem kérdőjelezi meg.

Tételezzük fel például, hogy valaki egy vízelvező csatornát szeretne ásni azzal a szándékkal, hogy egy területről lecsapolja a vizet. Azzal az elvárással, hogy a víz az adott vízszinthez képest az alacsonyabban fekvő hely felé áramlik, abba az irányba fogja lejtetni a csatornát, amely alacsonyabban fekszik, és amilyen irányba a vizet el szeretné vezetni. Az adott elvárása bizonyossági elvárás, és egyetlen ennek ellentmondó esemény is alapjaiban rengetné meg bizonyos fizikai törvényszerűségekre vonatkozó elképzeléseit. De ha valaki kimegy horgászni egy tóra, és az adott alkalommal nem fog egyetlen halat sem, még nem kell felülvizsgálnia azt az elvárását, hogy az adott tóban az adott felszerelésével valamilyen halat foghat. Tehát az az elvárása, hogy fog valamilyen halat, valószínűségi elvárás, amelynek megalapozottságát hosszabb távú tapasztalata igazolhatja.

A normatív elvárásokat tekinthetjük valószínűségi elvárásoknak, mivel tényleges megvalósulásukban elvileg sohasem lehetünk bizonyosak, ha figyelembe vesszük azt, hogy a normatív elvárásoknak megfelelő vagy nem megfelelő cselekvések közvetlenül tudatos, és az elvárások

szempontjából nézve többé vagy kevésbé esetleges döntések eredményei. A valóságban egyes normatív elvárások közel állhatnak a bizonyossági elvárásokhoz, de rendszerint olyan valószínűségi elvárások, amelyek fenntartását a hosszabb távú tapasztalat igazolhatja vagy kérdőjelezheti meg. Az egyének általában nem adják fel normatív elvárásaikat, ha egyetlen vagy néhány alkalommal ezek ténylegesen nem érvényesülnek. De ha hosszú távon rendszerint nem érvényesülnek, akkor hajlamosak normatív elvárásaik feladására vagy módosítására is. Ugyanis nincs értelme fenntartani olyan normatív elvárást, amely várhatóan egyáltalán nincs hatással mások viselkedésére.

A valószínűségi elvárások azonban eleve nem normatív elvárások, illetve nem szabályok abban az értelemben, ahogyan mi meghatároztuk a szabály fogalmát. Nyilvánvalóan nem szabály az olyan valószínűségi elvárás, amely nem mások viselkedésére, hanem például a környezet dologi természetű összetevőire vonatkozik, de mások viselkedésére vonatkozó valószínűségi elvárás sem feltétlenül normatív elvárás. Például valaki azzal az elvárással megy el egy szórakozóhelyre, hogy oda hasonló szándékkal mások is elmennek, és ezért ott megismerkedhet olyan személyekkel, akikkel jól érezheti magát, és akikkel esetleg közelebbi intim kapcsolatba is kerülhet. De nem szabály, hogy olyan más személyeknek, akik potenciális partnerei lehetnek, el kell menniük ugyanarra a szórakozóhelyre, és ezzel lehetőséget kell nyújtaniuk a megismerkedésre. Vagy a kistermelő azzal az elvárással viszi ki a piacra a termékeit, hogy ott lesznek olyan vásárlók, akik igényt tartanak hasonló termékekre, és hajlandóak lesznek értük elfogadható árat fizetni. De nem szabály, hogy ilyen vásárlóknak ki kell menniük a piacra, és meg kell venniük az adott kistermelő termékeit (bár az szabály, hogy a megvásárolt termékért fizetni kell). A normatív elvárásokat tehát felfogásunk szerint nem a szóban forgó szempontból különböztethetjük meg a csupán kognitív elvárásoktól, hanem a korábban tárgyalt szempontok szerint. Itt e szempontok közül már csak azt hangsúlyozzuk, hogy a normatív elvárások a tényleges érvényesítés szándékával közölt elvárások, tehát amelyek tényleges érvényesítésére az elvárás megfogalmazója és közlője részéről szándék irányul, e szándék viszont eleve feltételez bizonyos cselekvési képességeket.

Mi tehát ahhoz a felfogáshoz kapcsolódunk, amely szerint a szabály szimbolikus és kulturális természetű. Azonban a szabály lehet pusztán a kultúra kognitív alkotórésze, s ilyen értelemben a szabály annyiban képezi a kultúra alkotórészét, amennyiben az egyének meghatározott körében mindenki ismeri, és mindenki feltételezi másokról, hogy mások is ismerik az adott szabályt (és közléséhez adott az egységesen értelmezett szimbólumrendszer). A modern társadalomban a szabályok többnyire ilyen természetűek, azaz csupán – az egyének szűkebb vagy tágabb köreiben – a kultúra kognitív alkotórészeit képezik.

A széles körben elfogadott felfogás szerint a szabály adott egyének körében a viselkedés együttes értékelése. E felfogás szerint a szabály kifejezi az értékelésre vonatkozó meg egyezést, tehát a szabály eleve a kultúra értékelő összetevőjét is képezi. Az előző bekezdésben említettek szerint azonban a szabály az egyének bizonyos körében lehet csupán kognitív természetű, anélkül, hogy az egyének az értékelés szempontjából mintának tekintenék az adott szabályt. Értékelő értelemben a szabály annyiban képezi a kultúra alkotórészét, amennyiben az egyének adott körében az adott szabály elvárásai egyaránt mintaként szolgálnak a cselekvések értékeléséhez. Személyes kifejező értelemben a szabály annyiban képezi a kultúra alkotórészét, amennyiben az egyének érzelmileg is azonosulnak az adott szabállyal, amely kifejezi személyes motívumaikat.

b) Az ellenőrzés fogalma

Az ellenőrzés fogalmán az angolszász szociológiai irodalomban gyakran más egyének és csoportok cselekvéseinek a befolyásolását értik, függetlenül attól, hogy ez a befolyásolás szabályok révén, illetve szabályokhoz kapcsolódóan történik vagy nem. Szűkebb értelemben azonban az ellenőrzés meghatározott szabályok érvényesítését szolgálja, s mi ilyen értelemben beszélünk ellenőrzésről.

- Az *ellenőrzés* meghatározott szabályok érvényesítését szolgálja, és magában foglalja: (1) az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések megfigyelését, (2) a megfigyelt cselekvések összevetését az azokra vonatkozó szabályokkal és (3) a szankciók érvényesítését.

A szabályok szempontjából jelentős cselekvések megfigyelése általában nem problémamentes, az egyének cselekvéseit gyakran nehéz megfigyelni. Bizonyos cselekvések hozzáférhetőbbek a megfigyelés számára, mint mások. (Hechter 1987:51) A megfigyelés történhet közvetlenül vagy közvetve, a cselekvések következményeinek a megfigyelése révén. Nyilvánvalóan könnyebb megfigyelni a cselekvő egyéneket, ha közvetlenül az ellenőrzést végző egyének látókörébe esnek, és az ellenőrzött egyének közötti szóbeli kommunikáció is közvetlenül hallható. A közvetlenül nem megfigyelhető cselekvések közvetve megfigyelhetők valamilyen technikai eszköz segítségével (kamera, mikrofon stb.), a cselekvő által készített dokumentum (pl. napló, beszámoló, számla stb.) tanulmányozása révén, a cselekvések szabályokban előírt következményeinek (pl. egy elkészített munkadarabnak, az elsajátított ismereteknek stb.) az ellenőrzése révén, vagy más egyének megkérdezése révén, akik közvetlenül megfigyelték az adott egyének cselekvéseit.

Az ellenőrzés következő szakasza az értékelés, a megfigyelt cselekvések összevetése az azokra vonatkozó szabályokkal. Azaz annak a megállapítása, hogy az adott viselkedés mennyiben felel meg a szabályoknak és mennyiben nem. Az ellenőrzésnek ez a szakasza sem mentes a nehézségektől, főleg egyrészt abból adódóan, a megfigyelés révén megszerzett információk gyakran nem elegendőek és/vagy nem eléggé megbízhatóak a cselekvések megfelelő értékeléséhez. Másrészt a szabályok értelmezése alapján gyakran nem lehet egyértelműen következtetni a cselekvések értékelésének a szempontjaira.

Végül az ellenőrzés harmadik szakasza a szankcionálás, amely a pozitív és a negatív következmények érvényesítését egyaránt magában foglalhatja, tehát a szabályoknak megfelelő cselekvés jutalmazását, és a szabályoknak nem megfelelő cselekvés büntetését. *Szankciónak* nevezzük a szabály szubjektumának (megfogalmazójának és közlőjének) azt a cselekvését, illetve e cselekvés bizonyos következményét, amely megfelel a következő három ismertető jegynek: (1) az adott cselekvés illetve következmény a szabály objektuma számára a szükségletkielégítés összetevőjét képezi; (2) e cselekvés megvalósítását a szabály szubjektuma attól tette függővé, hogy a szabály objektumának a cselekvése mennyiben felel meg az adott szabálynak; (3) a szubjektumnak ezzel az volt a szándéka, hogy az adott egyént és/vagy más egyéneket a szabálynak megfelelő cselekvésekre készítse. Különbséget tehetünk a szankció két oldala, egyrészt a szankció mint cselekvés, másrészt e cselekvés dologi vagy állapotbeli következménye között. Például megkülönböztethetjük a prémium kifizetését, a fizetésemelést vagy az előléptetést mint szankcionáló cselekvést, és a pénzt vagy a jobban fizető állást, mint a szankció dologi vagy állapotbeli oldalát.

Az ellenőrzés szankciói egyrészt lehetnek pozitív vagy negatív szankciók, másrészt személyes vagy instrumentális szankciók.

- *Jutalomnak* nevezzük a szükségletkielégítés pozitív összetevőjét képező, és *büntetésnek* a negatív összetevőjét képező szankciót. A *személyes szankciók* az ellenőrzött egyének számára a fiziológiai vagy a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait, az *instrumentális szankciók* a szükségletkielégítés eszközeit, pozitív vagy negatív feltételeit képezik.

Parsons a legáltalánosabb szinten a szankciók két típusát különbözteti meg, a jutalmakat és a kedvezményeket. A jutalom kifejezést a fent említetthez képest szűkebb értelemben használja. Jutalmaknak valójában a fogalmaink szerinti olyan pozitív személyes szankciókat nevezi, amelyek a lelki szükségletek tárgyait képezik az adott egyének számára. Meghatározása szerint a jutalom közvetlen kielégülést jelent, a közvetlen kielégülés tárgya, ezért a kulturálisan mintázott cselekvési rendszerben jelentős mint kifejező szimbólum is. (Parsons 1951:78, 119) Felfogása szerint a létezők bármely osztálya funkcionálhat jutalomként, mások reakciói is lehetnek alapvetően instrumentális jelentőségűek, vagy kifejező jelentőségűek, tehát jutalmak. (Uo.:127-128) A jutalmak fő típusai a fogékonyság, illetve érzékenység, a szeretet, a helyeslés és a megbecsülés. (Uo.:130-132)

Parsons kedvezményeknek (facilities) valójában a fogalmaink szerinti pozitív instrumentális szankciókat nevezi, tehát amelyek a szükségletkielégítés eszközeit vagy pozitív feltételeit képezik az adott egyének számára. Meghatározása szerint a kedvezmények olyan javak, illetve vagyontárgyak (possession), amelyek jelentősek mint eszközök további célok elérésében az instrumentális irányultság érvényesülésének a területein. Minden társadalmi rendszerben kell lenni olyan mechanizmusnak, amely elosztja a javakat, illetve vagyontárgyakat mint kedvezményeket, amelyek a cselekvők között a csere folyamata révén adhatók át. (Parsons 1951:119-120)

Bár Parsons megkülönbözteti a jutalmakat és a kedvezményeket mint a szankciók típusait, de az alapvető szankcióknak a szűkebben értelmezett jutalmakat tekinti, amelyek biztosíthatják a szabályoknak való megfelelést. Felfogása szerint a kedvezmények csak annyiban hatékonyak az instrumentális irányultság érvényesülésének a területein, amennyiben ugyanakkor jutalmakként is jelentősek az érintett egyének számára. A modern társadalom foglalkozási rendszerében a szankcióknak megfelelő teljesítményekre kell késztetniük, de az alapvető szankciókat nem az úgynevezett kedvezmények képezik. Az alapvető szankció, illetve jutalom az ilyen rendszerben a siker, amely az értékelt teljesítmény helyeslésének és megbecsülésének a szintjét mutatja, s a helyeslés és megbecsülés a közvetlen kielégítés forrását képezi. (Parsons 1951:185-186)

Mások helyesléssel jutalmazzák az adott egyén olyan cselekvéseit, amelyek megfelelnek mások elvárásainak, és helytelenítéssel büntetik az elvárásaiknak nem megfelelő cselekvéseket. A helyeslés és helytelenítés beállítottságának az intézményesítése bizonyos értelemben a jutalmazási rendszer intézményesítésének a gyújtópontja általában. Parsons felfogása szerint a legáltalánosabb értelemben a helyeslő jutalmak megfelelésre készítetik az egyéneket bármely társadalmi rendszer bármely szerepének elvárásaival. (Parsons 1951:422)

Mi majd később foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy milyen körülményeknek milyen természetű szankciók felelnek meg. Itt csak azt jegyezzük meg, hogy saját felfogásunk igen távol áll az előbb ismertetett felfogástól, és bizonyos körülményekre vonatkoztatva a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képező, instrumentális szankciók jelentőségét hangsúlyozzuk. Az igaz, hogy a valóságban egy cselekvés, dolog vagy állapot, amely önmagában a szükségletkielégítés eszköze vagy feltétele, szankcióként jelentheti a lelki szükséglet tárgyát is, tehát lehet személyes szankció is. Például ha a sikeresen érettségiző diák pénzt kap a szüleitől szorgalmának jutalmazásaként, a pénz önmagában a szükségletkielégítés eszköze a számára, de a jutalmazás egyben a lelki szükséglet tárgyát is képezi, amennyiben abban a szülei szeretetének, örömeinek és együttérzésének a jelét is látja, és ez jelentős a számára.

Ha a jutalom önmagában a szükségletkielégítés eszköze vagy feltétele, az egyének annyiban értelmezik egyben a lelki szükséglet tárgyát képező személyes jutalomnak is, amennyiben egyrészt feltételezik, hogy annak az egyénnek a számára, aki a jutalmat adja, ez a cselekvése a lelki szükséglet tárgyát képezi. Másrészt a másik fél jutalmazó cselekvése az adott egyén számára általában véve a lelki szükséglet tárgyát képezi, azaz jelentős számára a másik fél érzékenysége, szeretete, helyeslése, elismerése, megbecsülése. A valóságban azonban az instrumentális jutalmak rendszerint nem ilyen természetűek, azok rendszerint mindkét fél, a jutalmazó és a jutalmazott számára egyaránt a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik, és ezzel általában mindkét fél tisztában van.

Az ellenőrzés harmadik szakaszának tekinthető szankcionálás sem problémamentes. Egyrészt az ellenőrzés előző két szakasza nagyrészt eleve meghatározza a szankcionálás hatékonyságát. Ha bizonytalan a megfigyelés és az értékelés, bizonytalaná válik az is, hogy a jutalmazás és a büntetés mennyiben azokat érinti, akik valójában a szabályoknak megfelelően cselekedtek, vagy akik megsértették a szabályokat. Másrészt problémaként merülhet fel, hogy milyen természetű és milyen mértékű jutalomra vagy büntetésre van szükség ahhoz, hogy a szankcionálás a szabályok követésére készítse az egyéneket.

Az ellenőrzés a valóságban akkor sem mindig tökéletes, ha csupán két elemi cselekvőt, egy ellenőrzést végző, és egy ellenőrzött egyént feltételezünk. Viszonylag nagy számú egyének körében azonban a szabályok közlése és az ellenőrzés gyakorlása általában csak többszörös közvetítésen keresztül valósulhat meg. Tehát a végső soron ellenőrzött egyéneket olyan egyének ellenőrzik, akik valószínűleg maguk is tökéletlenül ellenőrzöttek, és akik őket ellenőrzik, bizonyos mértékben szintén tökéletlenül ellenőrzöttek. A közölt szabályok annál jelentősebb mértékben torzulhatnak, és az eredeti szabályok annál nehezebben érvényesíthetők, minél közvetettebb a szabályok közlése, és a szabályokhoz kapcsolódó ellenőrzés. E torzulás eredményeként végül igen jelentős mértékben átalakulhatnak, sőt következményeiket tekintve esetleg a visszajukra is fordulhatnak a szabályok.

- Az adott szabályok érvényesítését szolgáló ellenőrzés önmagában is lehet szabályozatlan vagy szabályozott. *Szabályozott ellenőrzés* esetében külön szabályok írják elő az ellenőrzés módját, az ellenőrzést szabályok által felruházott egyének gyakorolják, s az ellenőrzés szankciói is szabályokban megfogalmazottak.

A félreértések elkerülése végett megjegyezzük, hogy a szabályozott és a szabályozatlan ellenőrzés közötti megkülönböztetés elvileg nem esik egybe a formális és a nem formális ellenőrzés közötti megkülönböztetéssel. Ha általában véve különbséget tehetünk a formális és a nem formális szabályok között, akkor az ellenőrzésre vonatkozó szabályok is lehetnek formálisak vagy nem formálisak, tehát a szabályozott ellenőrzés is lehet formális ellenőrzés. A formális és a nem formális szabályok közötti megkülönböztetéssel majd a negyedik fejezetben (1.1Bb) foglalkozunk.

A szabály és az ellenőrzés közötti összefüggésekre vonatkozóan felmerül egymással szorosan összefüggő három fő kérdés. Az egyik fő kérdés az, hogy szükség van-e ellenőrzésre ahhoz, hogy az egyének a szabályoknak megfelelően cselekedjenek? Egyes felfogások szerint a szabályok érvényesítésének folyamatában nincs szükség ellenőrzésre, más felfogások szerint a szabályok érvényesítéséhez általában hatékony ellenőrzésre van szükség. (Roberts 1981:261) Ezzel a kérdéssel majd a szabályokhoz való alkalmazkodás tárgyalása során (2.2) foglalkozunk.

A másik fő kérdés, hogy a szabály fogalmába eleve bele kell-e értenünk az ellenőrzést, vagy akkor jutunk hatékonyabban használható fogalmakhoz, ha a szabályt önmagában csupán szimbolikus természetűnek tekintjük, s az ellenőrzést a szabály fogalmán kívül értelmezzük.

Például Gibbs „radikális megoldása” szerint a szabály fogalma egyaránt magában foglalja a cselekvések elvárását, értékelését és az adott cselekvésekre adandó reakciókat, azaz a szabály magában foglalja az ellenőrzést. (Gibbs 1981:17-18) Ehhez hasonlóan Horn szerint „A szabályok nem csupán előírások (rules). A kikényszerítés bizonyos eszközei nélkül az előírások csupán mint ideálok kijelentései szolgálnak.” (Horn 2001:4) Ahhoz, hogy a szabályok létezzenek, a csoportnak rendelkeznie kell azzal a képességgel, hogy kikényszerítse a szabályok elvárásait. (Uo.: 19) Felfogásunk szerint a szabály fogalma nem foglalja magában az ellenőrzést, a szabály önmagában véve csupán szimbolikus természetű, az ellenőrzés viszont tényszerű cselekvésekből épül fel.

A harmadik fő kérdés, hogy adott szabályokhoz kapcsolódó ellenőrzés elvileg esetleges vagy szükségszerű? Úgy tűnhet, hogy ha a szabály nem foglalja magában az ellenőrzést, a szabályhoz képest az ellenőrzés elvileg esetleges. Felfogásunk szerint viszont a szabály bár nem foglalja magában az ellenőrzést, de az ellenőrzés elvileg nem esetleges, a szabályhoz elvileg is kapcsolódik az ellenőrzés. Korábban (2.1Aa) láttuk ugyanis, hogy a szabály eleve magában foglalja az adott elvárás érvényesítésére irányuló szándékot. E szándékból viszont elvileg is következik az ellenőrzés, amennyiben előfeltételezzük az ellenőrzés képességét. Ha viszont a szándékot előfeltételezzük, eleve feltételeznünk kell az ellenőrzés minimális képességét is. Előfeltételezésünk szerint az egyéneknek nem irányul szándékuk egy adott elvárás tényleges érvényesítésére, ha az ellenőrzés minimális képességével sem rendelkeznek. Az ellenőrzés képessége különböző mértékű lehet, de az ellenőrzés bizonyos mértékű képességét eleve feltételezzük. Az ellenőrzés tehát annál jelentősebb, egyrészt minél határozottabb az adott elvárás érvényesítésére irányuló szándék, másrészt a szabály közlője, illetve közvetítője minél inkább képes a releváns cselekvések ellenőrzésére. Így az ellenőrzés esetleg csupán a megfigyelésre, az értékelésre és a helyeslésre vagy helytelenítésre, máskor jelentős negatív vagy pozitív szankciók érvényesítésére is kiterjed.

B) A szabályok legfőbb típusai

A szociológiai irodalomban hagyományosan általában a jogi szabályokat, az erkölcsi szabályokat és a szokásokat különböztetik meg a szabályok legfőbb típusaiként. Széles körben elterjedt a formális és a nem formális szabályok közötti megkülönböztetés. Egyes szerzők, a racionális döntések elméletéhez kapcsolódóan, a jogi szabályok és a társadalmi szabályok között tesznek különbséget, és az utóbbiakra helyezik a hangsúlyt. A jogi szabályokat tervszerűen hozzák létre, általában meghatározott tárgyalási folyamat révén, e szabályok írott formában pontosan részletezettek, sajátos szankciók kapcsolódnak hozzájuk, és specializálódott szervezetek kényszerítik ki a megvalósulásukat. Az úgynevezett társadalmi szabályok ezzel szemben inkább spontán módon jönnek létre, írott formában nem rögzítettek, és e szabályokat nem formális szankciók révén, a szabályok érvényességi körébe tartozó egyének juttatják érvényre. (Hechter – Opp 2001B:XI; Ellickson 2001:35-36) Mi a jogi szabályok, illetve a formális szabályok és a nem formális szabályok közötti megkülönböztetéssel majd a negyedik fejezetben (1.1B) foglalkozunk.

A következőkben általánosabb szinten, az ellenőrzés szabályozottsága szempontjából különböztetjük meg a szabályok két fő típusát. Korábban láttuk, hogy felfogásunk szerint a szabályokhoz elvileg is kapcsolódik az ellenőrzés, az egyes szabályokhoz azonban igen különböző természetű ellenőrzés kapcsolódhat, és az ellenőrzés önmagában is lehet szabályozatlan vagy szabályozott. A következőkben ebből a szempontból különböztetjük meg a szabályokon belül az intelmeket és a kötelmeket, ahogyan azt a 3.1. táblázatban láthatjuk.

- Az *intelem* olyan szabály, amelynek az érvényességi körébe eső cselekvések ellenőrzése szabályozatlan, ezért az ellenőrzés elvileg rendszertelen. Az intelem esetében az ellenőrzést általában az adott szabály tényleges érvényesülése által érintett egyének gyakorolják, az ellenőrzés szankciói főleg a helyeslést vagy a helytelenítést foglalják magukban, amelyhez esetlegesen kapcsolódnak egyéb szankciók.

Intelem például az a szabály, hogy a tömegközlekedési eszközökön az ülőhelyet át kell adni az időseknek, betegeknek, terhes anyáknak stb. Szabályozatlan, hogy kinek a feladata az ezzel kapcsolatos cselekvések megfigyelése, annak eldöntése, hogy az utasok közül személy szerint kiktől várható el, hogy átadják a helyüket, s ennek az elvárásnak eleget tesznek-e, s kinek a feladata a szankciók érvényesítése, illetve konkrétan melyek ezek a szankciók. Az ellenőrzés egészének szabályozatlanságához vagy meghatározatlanságához gyakorlatilag gyakran az is elegendő, ha az ellenőrzés egyik összetevője szabályozatlan. Például az adott szabály szempontjából releváns cselekvések lehetnek jól megfigyelhetőek, s az is egyértelműen meghatározott, hogy kinek vagy kiknek a feladata a megfigyelés, de szabályozatlan, hogy kiknek a feladata a szankciók érvényesítése. Vagy fordítva, a szabály megsértésének esetére jelentős negatív következményeket határoztak meg, s egyértelműen meghatározott, hogy kiknek a feladata a szankcionálás, de szabályozatlan, hogy kiknek a feladata a releváns cselekvések megfigyelése.

Ellenőrzés	Szabályok típusai	
	Intelem	Kötelem
Ellenőrzés módja	<i>Szabályozatlan</i>	<i>Szabályozott</i>
Ellenőrzést gyakorló egyének	<i>Általában a szabályok által érintett egyének</i>	<i>Külön szabályok által felruházott egyének</i>
Szankciók jellege	<i>Helyeslés vagy helytelenítés, esetleges egyéb szankciók</i>	<i>Külön szabályok által meghatározott szankciók</i>

3.1. táblázat: A szabályok legfőbb típusai

Az intelmek legfontosabb formáit az erkölcsi szabályok képezik, amelyek a viselkedés olyan oldalait szabályozzák, amelyek általában jelentősen érintik mások szükségletkielégítésének összetevőit. Az erkölcsi szabályokhoz képest kevésbé jelentős intelmeknek tekinthetők a kulturális szokások és az illemszabályok.

- Az *erkölcsi szabályok* olyan intelmek, amelyek az egyének adott körében magukban foglalják egyfelől az egyének arra vonatkozó elvárásait mások irányában, hogy hogyan kellene vagy kell viselkedni meghatározott körülmények között, másfelől arra vonatkozó feltételezésüket, hogy mások ugyanezeket az elvárásokat támasztják az adott körbe tartozó egyénekkal szemben, és a szankciók elvileg az adott szabályok érvényességi körébe tartozást érintik.

Az erkölcsi szabályok esetében az elvárások érvényesítésére irányuló szándék megnyilvánul az ellenőrzésben, de az ellenőrzés szabályozatlan. Az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések által érintett egyének általában figyelemmel kísérik a releváns cselekvéseket, ezekről személyesen véleményt alkotnak, és véleményüket az egyének szűkebb vagy tágabb körében másokkal is megosztják. De esetleges, hogy kialakul-e a releváns cselekvések egységes értékelése, és a helyeslésen vagy helytelenítésen kívül jár-e valamilyen követke-

ményekkel. Az erkölcsi szabályok sajátos körülmények között kötelemként is működhetnek, de ezzel a kérdéssel majd a negyedik fejezetben (1.1Ab), az intézményes erkölcs tárgyalásánál foglalkozunk.

Az erkölcsi szabályokhoz kapcsolódó jutalom elvileg az egyének adott körében általában érvényes szabályok érvényességének a megerősítése az adott egyénre nézve, aki az erkölcsi szabályoknak megfelelően cselekszik. Tehát aki betartja az erkölcsi szabályokat, azzal szemben az adott körhöz tartozók is betartják, és ezáltal a szabályok betartói rendszeresen számíthatnak mások bizonyos mértékű támogatására. A büntetés viszont az egyének adott körében általában érvényes szabályok érvényességének megkérdőjelezése vagy visszavonása az adott egyénre nézve, aki egy adott erkölcsi szabálynak nem megfelelően cselekszik. Tehát akik nem tartják be az erkölcsi szabályokat, azokkal szemben mások sem tartják be, és jelentős szabálysértés esetén teljes mértékben kizárják az adott szabályok érvényességi körébe eső egyének köréből. A valóságban ezen túlmenő szankciók is megfigyelhetők, amelyek nem feltétlenül kapcsolódnak nyilvánvalóan a szankcionált cselekvésekhez.

Az intelmekhez, és ezeken belül az erkölcsi szabályokhoz képest számunkra jóval jelentősebbek azok a szabályok, amelyeket kötelemnek nevezünk.

- A *kötelem* olyan szabály, amelynek az ellenőrzése szabályozott, tehát elvileg rendszeres. Az ellenőrzés külön szabályokba van foglalva, szabályok rögzítik a releváns cselekvések megfigyelésének, értékelésének és a szankciók érvényesítésének a módját. Az ellenőrzést szabályok által felruházott egyének gyakorolják, s az ellenőrzés szankciói is szabályokban megfogalmazottak.

Kötelem például az a szabály, hogy a tömegközlekedési eszközökön csak érvényes jeggyel vagy bérlettel lehet utazni. E szabály érvényesülésének ellenőrzésére vonatkozó szabályok meghatározzák, hogy kiknek a feladata az utasok ellenőrzése, milyen módon kell az ellenőrzést végrehajtani, szabálysértés esetén milyen szankciókat kell életbe léptetni. Kötelem jellemzően a jogszabályok és a szervezetek formális szabályai, de nem formális szabályok is lehetnek kötelem, illetve formális szabályok is lehetnek intelmek, amennyiben ellenőrzésük nem megfelelően szabályozott. A kötelem és az intelmek között a valóságban nincs éles a határ, közöttük folytonos az átmenet. Például ugyanaz a szabály az egyének körében esetleg tekinthető kötelemnek, az egyének tágabb körében viszont csak intelemnek.

Láttuk, hogy a kötelem ellenőrzése szabályozott és rendszeres, az intelmeké viszont szabályozatlan és rendszertelen. Ebből esetleg levonhatnánk azt a következtetést, hogy a kötelem általában jóval jelentősebb mértékben befolyásolja az egyének cselekvéseit, mint az intelmek. Ennek megítéléséhez azonban figyelembe kell vennünk azt is, hogy a szabályok milyen módon határozzák meg az egyének cselekvéseit. A következőkben ebből szempontból különböztetjük meg a szabályokhoz való alkalmazkodás típusait.

2. 2. A szabályokhoz való alkalmazkodás

A) A beleélő alkalmazkodás

a) A beleélő alkalmazkodás fogalma és érvényesülése

A következőkben azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy a szabályok milyen módon határozzák meg az egyének cselekvéseit, illetve az egyének milyen módon alkalmazkodnak a szabályokhoz. A második fejezetben (4.2Ab), a kognitív irányultság egyik összetevőjeként különbséget tettünk a környezethez való alkalmazkodás két típusa, a beleélő és a racionális alkalmazkodás között. Azt is hangsúlyoztuk (4.2Bb), hogy a szükségletek tárgyainak elsődlegesen a beleélő alkalmazkodás, negatív tárgyainak a racionális alkalmazkodás, a szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek egyértelműen a racionális alkalmazkodás felel meg. Az említett megkülönböztetésnek megfelelően különbséget tehetünk a szabályokhoz való alkalmazkodás két típusa, a beleélő és a racionális alkalmazkodás között. Az intézményes szociológia elméletének megalapozása szempontjából nézve igen lényeges észrevennünk, hogy a szükségletkielégítés meghatározott összetevőinek a szabályokhoz való alkalmazkodás meghatározott módja felel meg.

Először a beleélő alkalmazkodással és azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy az alkalmazkodásnak ez a módja milyen körülmények között valószínű, valamint mennyiben és milyen szempontból feltételezi az ellenőrzést.

- A *szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás* esetében az adott egyénnek közvetlenül szükséglete, illetve személyes motívuma irányul arra, hogy cselekvései megfeleljenek a szabályokban foglalt elvárásoknak, és a szabályoknak megfelelően cselekszik.

Ilyen értelemben beszélnek a szociológiai irodalomban a *szabályokkal való azonosulásról*, vagy a szabályok elsajátításáról (internalizálásáról). A normativista szemléletmódot képviselő elméletek a szabályokhoz való alkalmazkodásnak ezt a módját előfeltételezik, illetve hangsúlyozzák. A normativista szemléletmód szerint a szabályok olyan szimbolikus minták vagy keretek, amelyeket az egyének elsajátítanak. E felfogás szerint a szabályok érvényesülése, megvalósulásuk ellenőrzése nem problematikus, a szabályok azonosulás és legitimálódás révén alakulnak ki és válnak általánosan elfogadottá, instrumentális hasznosságukra való tekintet nélkül. (Hechter – Borlant 2001:187-189)

A szóban forgó felfogás leggyakrabban hivatkozott képviselője Parsons, aki szerint a szabályokhoz való alkalmazkodás, illetve a szabályoknak való megfelelés közvetlenül az adott egyének személyisége által meghatározott. A személyiségnek van egy „megfelelés-elidegenedés” összetevője, azaz hajlandósága arra, hogy megfeleljen (conform) vagy ne feleljen meg mások elvárásainak. (Parsons 1951:32) Normativista rendszerelméletének előfeltételezése szerint normális körülmények között az egyének személyiségére eleve jellemző az a hajlandóság, hogy megfeleljenek mások elvárásainak, illetve a szabályoknak, és ez a hajlandóság a szocializáció eredményeként alakul ki az egyénekben. A szocializáció során az egyének azonosulnak a számukra jelentős más személyekkel, akik ezáltal számukra modellként szolgálnak. Az azonosulás feltételezi a modellhez való érzelmi kötődést, a másik fél kedvező beállítottságának fenntartására, szeretetére, helyeslésére és megbecsülésére irányuló szükségletet. Az azonosulás révén az egyén a személyiségébe építi, elsajátítja a másik fél által közölt értékeket és szabályokat, valamint az egymást kiegészítő szerepek közös értékeit és szabályait, amelyek mindkét fél szerepére vonatkoznak. (Uo.:211-214)

E felfogás szerint tehát a szabályoknak való megfelelés – a második fejezetben (3.1Ba) bevezetett fogalmak szempontjából nézve – eleve a szükséglet tárgyát képezi az adott egyének számára, és a szabályokhoz kapcsolódó ellenőrzés szankciói is mint a lelki szükségletek tárgyai vagy negatív tárgyai jelentősek számukra. Parsons elismeri, hogy az elvárásoknak való megfelelés egyik meghatározó tényezője, illetve sarkpontja a hasznosság, tehát amikor a megfelelés vagy a nem megfelelés a cselekvő instrumentális motívuma által motivált. A másik sarkpont azonban az értékminta, illetve ezt a mintát kifejező szabály elsajátítása (internalizációja), amikor a mintának való megfelelés a cselekvő szükséglet-diszpozíciójává válik, viszonylag függetlenül a megfelelés instrumentálisan jelentős következményeitől. Parsons a szabályok elsajátításáról, illetve a szabályokkal való azonosulásról előfeltételezi, hogy az értékekhez és a szabályokhoz való alkalmazkodás alapvető típusát képezi. (Parsons 1951:37)

Parsons látja, hogy a valóságban a szankciók nagyrészt azáltal jelentősek, hogy az egyének instrumentális motívumait és instrumentális cselekvéseit befolyásolják, tehát fogalmaink szerint olyan instrumentális szankciók, amelyek a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. Ezzel szemben azonban azt hangsúlyozza, hogy általános értelemben a tartós társadalmi rendszerekben a szocializáció körülményei és más tényezők eleve kizárják, hogy az instrumentális szankciók legyenek az elsődlegesek. (Parsons 1951:40) Felfogása szerint a kollektivitás nem épülhet elsődlegesen a cselekvők magánérdekeit tükröző, instrumentális irányultságára, a közös értékekhez való ragaszkodás nélkül a kollektivitás felbomlik. A közösen osztott, elfogadott értékek maguk után vonják a felelősséget a kötelezettségek teljesítésére, az elvárásoknak való megfelelésre, és szolidaritást hoznak létre a közös értékminták érvényességi körébe eső egyének között. A ragaszkodás a közös értékekhez azt jelenti, hogy a cselekvők a közös értékminták támogatására irányuló közös érzelmekkel rendelkeznek. Tehát a releváns elvárásoknak, illetve szabályoknak való megfelelés szándéka viszonylag független bármilyen instrumentális előnytől, amelyre a megfelelés révén lehet szert tenni. A ragaszkodás a közös értékrendszerhez, és az értékeket kifejező elvárásokhoz, egyrészt közvetlenül kielégíti a cselekvő egyének szükségleteit, másrészt rendelkezik egy erkölcsi vonatkozással. (Uo.:41-42)

Ezt a felfogást, amely jól kifejezi általában a normativista szemléletmód felfogását a szabályokhoz való alkalmazkodással kapcsolatban, a nem normativista szemléletmódok képviselői részéről sok kritika érte. Azonban el kell ismernünk, hogy a szabályok olyan módon is meghatározhatják a cselekvéseket, ahogyan azt Parsons, és általában a normativista szemléletmódot képviselő elméletek feltételezik. Mi ilyen értelemben beszélünk a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodásról, amely azonban előfeltételezésünk szerint csak sajátos körülmények között jellemzi a szabályokhoz való alkalmazkodást.

- Ha az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések, és a szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek a cselekvő egyének számára a szükségletek tárgyait képezik, a cselekvések motívumainak elsődlegesen a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás felel meg.

Amennyiben – Parsonshoz, és általában a normativista felfogáshoz hasonlóan – eleve feltételeznénk, hogy az egyéneknek szükségletük irányul arra, hogy általában megfeleljenek a rájuk vonatkozó szabályoknak, a fenti megfogalmazás semmitmondó lenne. Tehát az adott szabályoktól függetlenül is körül kell tudnunk határolni azt, hogy milyen körülmények között beszélhetünk a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodásról, illetve a szabályokkal való azonosulásról. Két fő forrása lehet annak, hogy a szabályok érvényességi körébe eső cselekvések, illetve a szabályok által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a cselekvő egyének számára a szükségletek tárgyait képezzék.

Az egyik fő forrása, ha az adott, vagy az adothoz hasonló cselekvési lehetőségek és képességek, illetve cselekvések az adott szabályoktól függetlenül is a szükségletek tárgyait képezik, s a szabályok a szükségletek e tárgyainak a megvalósítását, létrehozását, elérését megfelelően elősegítik. Például, ha az egyén azért jár egy baráti társaság találkozóra, egy szabadidős klub rendezvényre, vagy egy adott egyház vallási szertartására, hogy ott bizonyos szükségleteit közvetlenül kielégítse, eleve hajlamos a szabályoknak megfelelően cselekedni, amennyiben azok megfelelően szolgálják e szükségletei kielégítését.

Ennek felel meg az is, ha a szabály egy személyes értéket fejez ki, részletezve az adott értéknek megfelelő elvárásokat. Fontosnak tartjuk emlékeztetni arra, hogy a második fejezetben (4.1Cb) különbséget tettünk a személyes és az instrumentális értékek között, és hangsúlyoztuk, hogy csak az előbbiek épülnek be az egyének személyiségébe. Tehát csak a személyes értékeket kifejező szabályok alkalmasak a beleélő alkalmazkodás kiváltására, az úgynevezett instrumentális értékeket kifejező szabályok viszont nem.

A szóban forgó esetben tehát a szabályoknak meg kell felelniük az egyének eleve adott szükségleteinek. Ez azonban azt a további követelményt támasztja a szabályokkal, pontosabban a szabályok létrehozásával szemben, hogy a szabályokat maguk az érvényességi körükbe eső egyének hozzák létre, vagy olyan egyének, akik az adott egyének szükségleteinek az ismeretében, és e szükségletekre való tekintettel, eleve ezzel a szándékkal fogalmazzák meg a szabályokat. Ennek a követelménynek csupán a valóságos szabályok viszonylag szűk köre tesz eleget, de ezzel a kérdéssel majd a negyedik fejezetben (3.1A), a közösségi intézmények tárgyalásánál foglalkozunk. Például egy baráti társaságban érvényesnek tekinthető szabályokról feltelezhetjük, hogy e szabályokat maguk a társaság tagjai hozták létre, egymás szükségleteire való tekintettel, és e szabályok csak annyiban léteznek, amennyiben a tagok érvényesnek fogadják el azokat. Esetleg egy családban érvényesnek tekinthető szabályokról is feltelezhetjük, hogy nagyrészt azok a szabályok is megfelelnek a gyermekek szükségleteinek, amelyeket a szülők a gyermekek érdemi beleszólásától függetlenül, de a gyermekek szükségleteire való tekintettel fogalmaztak meg.

A szabályokhoz való beleélő alkalmazkodást, illetve a szabályokkal való azonosulást másrészt elősegítheti a szabályalkotó féllel való azonosulás is, amikor a szabályalkotó fél személye képezi a szükséglet tárgyát, és így bizonyos korlátok között általában az elvárásainak való megfelelés is a szükséglet tárgyává válhat. Sigmund Freud szerint a másik személlyel való érzelmi azonosulás révén a szeretet tárgyát képező személy tulajdonságai és elvárásai beépülnek az egyén személyiségébe. A felettes én foglalja magában azokat a személyes értékeket és szabályokat, amelyeket az egyén a személyiségébe épített, főleg a szülők elvárásaival való azonosulás révén. A felettes énen belül az én-ideál a megfelelő viselkedés szabályait, a lelkiismeret a helytelen viselkedésre vonatkozó tiltó szabályokat tartalmazza. (Freud 1982B:385-394, 412, 472-474; Carver – Scheier 2002:205) Parsons főleg a felettes-én kialakulásának erre az elméletére támaszkodik a szabályoknak való megfelelés magyarázatában.

Azonban az azonosulás áthelyezése a szabályalkotóról a szabályokra, illetve a szabályok érvényességi körébe eső cselekvésekre lényegesen korlátozott, amit Parsons figyelmen kívül hagy. Az azonosulás áthelyezését egyrészt meghatározza a szabályalkotó személyhez vagy személyekhez fűződő érzelmi kötődés mértéke. Az egyének általában csupán néhány, számukra jelentős személyhez kötődnek érzelmileg olyan mértékben, hogy e személyek modellként szolgálhatnak az azonosuláshoz. Az azonosulás áthelyezését másrészt igen lényegesen korlátozza az, hogy az elvárások mennyiben térnek el az egyének már kialakult, eleve adott, illetve az emberi természet által adottan eleve lehetséges szükségleteitől. Ha a szabályalkotó fél az adott egyén szükségleteinek megfelelő cselekvésektől jelentősen eltérő cselekvéseket vár el az egyéntől, az eredmény nagy valószínűséggel nem a szabályokkal való azonosulás, hanem a szabályalkotó féltől való érzelmi eltávolodás, elidegenedés lesz. Adott

szükségletekhez, illetve a szükségletek adott tárgyaihoz képest a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező létezők nem tetszőlegesen változtathatók, illetve rendszerint nem változtathatók maguk is a szükségletek tárgyaivá. Például még a gyermekük által szeretett szülők is szemben találják magukat azzal a problémával, hogy a már lassan felnőtté váló gyermekük szükségleteinek az alakulására bizonyos vonatkozásokban milyen csekély befolyással lehetnek. A társadalmi jelenségek magyarázata szempontjából nézve reménytelenül távol állnánk a valóságtól, ha például a vállalatok tulajdonosait és felső vezetőit, vagy az állam vezetőit és a parlamenti képviselőket is olyan jelentős személyeknek tekintenénk, akikkel a vállalatok alkalmazottai vagy az állampolgárok érzelmileg olyan mértékben azonosulhatnak, hogy ennek következtében az előbbieket által megfogalmazott, és az egyének eleve adottnak tekinthető szükségleteit közvetlenül nem tükröző szabályokkal azonosulnak.

b) A beleélő alkalmazkodás és az ellenőrzés

Amennyiben a szabályok érvényességi körébe eső cselekvések, illetve a szabályok által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a szükségletek tárgyait képezik, az egyéneknek szükségletük, illetve személyes motívumuk irányul arra, hogy a szabályoknak megfelelően cselekedjenek. Ebben az esetben a szabályok érvényesítésének az adott folyamatában eleve feltételezzük a szabályoknak való megfelelésre irányuló személyes szándékot, tehát ellenőrzésre közvetlenül nincs szükség e szándék kiváltásához.

- Beleélő alkalmazkodás esetében az ellenőrzésnek a szabályok megfelelő értelmezésének az elősegítése, a cselekvések folyamatos összehangolása, és a szabályok érvényességének hosszabb távú fenntartása szempontjából van jelentősége. Ebben az esetben az ellenőrzés megfelelő szankciói olyan személyes szankciók, amelyek a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik az egyének számára.

Ha eleve feltételezzük a megfelelésre irányuló szándékot, bizonyos körülmények között az egyének számára akkor is nehézséget okozhat a szabályoknak való megfelelés, és az ellenőrzés segítséget nyújthat számukra abban, hogy a szabályoknak megfelelően cselekedjenek. Ebben az esetben az ellenőrzésnek egyrészt a szabályok megfelelő értelmezésének az elősegítése, az egymással kölcsönhatásban lévő egyének cselekvéseinek a folyamatos összehangolása szempontjából van jelentősége. A szabályok értelmezésének az elősegítéséhez, a cselekvések folyamatos összehangolásához annál inkább szükség van rendszeres ellenőrzésre, minél összetettebb az adott szabályrendszer, illetve minél több egyén esik az érvényességi körébe, és minél összetettebb az a tevékenység, amelynek a szabályozására hivatott. Képzeld el például egy viszonylag nagyobb létszámú amatőr zenekar próbáit, ahol csupán olyan zenészek próbálnak, akik örömet lelik a zenélésben, a legjobb tudásuk szerint szeretnék a saját hangszerükön játszani, és azt szeretnék, hogy az összhangzás is a lehető legtökéletesebb legyen. De ha nem ellenőrzik rendszeresen egymás cselekvéseit, és karmester vagy más megbízott személy sincs, aki ellenőrizné, az eredmény valószínűleg olyan hangzavar lenne, amely nem felel meg szükségleteiknek.

Beleélő alkalmazkodást feltételezve, az ellenőrzésnek másrészt a szabályok érvényességének a hosszabb távú fenntartása szempontjából van jelentősége. A személyiség formálásának, a szükségletek, az érzelmek és a személyes értékek kialakulásának a folyamatában szükség van ellenőrzésre. Parsons is hangsúlyozza, hogy a szocializáció folyamatában szükség van ellenőrzésre, az elvárásoknak megfelelő cselekvések megerősítésére, jutalmazására, és a szabályoktól eltérő cselekvések kioltására, büntetésére. (Parsons 1951:211-212) A személyiség alakulása az egyén életútja során elvileg sohasem tekinthető lezárt folyamatnak, a személyiség hosszú távon formálódik, és a megváltozott körülményeknek megfelelően hosszú távon változik. Tehát a szabályok érvényesítésének adott folyamatában alkalmazott ellenőrzésnek a

szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás esetében a személyiség formálása, és ezáltal a szabályok hosszabb távú érvényesítése szempontjából is van jelentősége. Emellett hosszabb távon az ellenőrzés jelzi egyértelműen, hogy még mindig érvényesek az adott szabályok, illetve hogy milyen szabályok tekinthetők érvényeseknek.

Azonban a személyiség formálása szempontból nézve, az ellenőrzésnek valószínűleg nem kell rendszeresnek lennie ahhoz, hogy az adott szabályoknak megfelelő személyes motívumok kialakuljanak és fennmaradjanak. Emellett szól a pszichológiai kondicionáláselmélet, amely szerint egy magatartásmód nagyobb valószínűséggel marad fenn viszonylag hosszabb ideig a jutalmazás elmaradása esetén is, ha a múltban ritkábban és rendszertelenebbül követte jutalmazás, feltéve, ha a múltban a jutalmazás elég gyakori volt ahhoz, hogy az adott viselkedést előidézze és fenntartsa. (Carver – Scheier 2002:326-328)

Beleélő alkalmazkodás kiváltása és fenntartása szempontjából a szabályokhoz kapcsolódó, azok tényleges érvényesítését szolgáló megfelelő szankciók a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik az egyének számára. A legfőbb szankció az én-ideálra vagy a lelkiismeretre való hivatkozás, azaz a magatartás helyeslése révén a kedvező önértékelés, vagy helytelenítése révén a lelkiismeret-furdalás elősegítése. Parsons az ellenőrzésnek főleg ezt az oldalát hangsúlyozza, amely a beleélő alkalmazkodás kiváltása és fenntartása, illetve a személyiség formálása szempontjából jelentős. Felfogása szerint az ellenőrzés négy alapvető eleme a támogatás, az engedékenységgel, a viszonzás korlátozása és a szankciók manipulálása. Az ellenőrzés legfőbb eleme a támogatás, azaz az egyén bevonása egy szolidáris kapcsolatba, hogy biztonságban érezze magát. Fontos az ellenőrző fél részéről a szeretet, a helyeslés és a megbecsülés. A társadalmi ellenőrzés prototípusa e felfogás szerint a pszichoterápia. (Parsons 1951:299-301) Emellett azonban azt is hangsúlyozza, hogy a potenciálisan konfliktusos elemek megelőzése végett, például a bűnözés és a betegség esetében, szükség lehet az elszigetelésre és a szervezett formában alkalmazott kényszerítésre. (Parsons 1951:309-311) Parsons ellenőrzésre vonatkozó felfogására, felfogásának az utóbbi oldalát hangsúlyozva, a következő alcím keretében még visszatérünk.

B) A racionális alkalmazkodás

a) A racionális alkalmazkodás fogalma és érvényesülése

A szociológiai irodalomban kialakult egyik jellemző értelmezés szerint tehát az egyének a szabályok elsajátítása, a szabályokkal való azonosulás révén alkalmazkodnak a szabályokhoz. Ebben az esetben nincs feltétlenül szükség rendszeres ellenőrzésre, mert az egyének mintegy önmagukat ellenőrzik. A normativista elméletek ezt előfeltételezik általában a szabályokhoz való alkalmazkodásról, a másik jellemző felfogás szerint viszont esetleg csak bizonyos fajta szabályok esetében határozzák meg a szabályok ily módon az egyének cselekvéseit. Ez utóbbi felfogás képviselői szerint általában a szabályok, illetve bizonyos szabályok jellemzően a hozzájuk kapcsolódó ellenőrzés, illetve (külső) szankciók révén határozzák meg a cselekvéseket. (Coleman 1990:242-243; Elster 1995:117-127, 150-161; Hechter – Opp 2001B:XIII; Horn 2001:4, 19; Ellickson 2001:36; Voss 2001:108; Hechter – Borland 2001:187-189) A szociológiai irodalomban tulajdonképpen nyitott kérdés, hogy a szabályok mennyiben és milyen körülmények között befolyásolják a cselekvéseket elsajátításuk révén, valamint mennyiben és milyen körülmények között az ellenőrzés, illetve a szankciók alkalmazása révén. (Horn 2001:20-21)

Fentebb láttuk, hogy felfogásunk szerint a szabályok milyen körülmények között határozzák meg a cselekvéseket beleélő alkalmazkodás révén. A köznapi tapasztalás számára is nyilvánvaló, hogy a szabályok nagyrészt, illetve bizonyos körülmények között alapvetően nem olyan módon határozzák meg a cselekvéseket, amit beleélő alkalmazkodásnak neveztünk. Elég nyilvánvaló, hogy ellenőrzésre gyakran szükség van közvetlenül a szabályoknak való megfelelésre irányuló szándék, illetve az alkalmazkodás kiváltása és fenntartása szempontjából is. Tehát van a szabályokhoz való alkalmazkodásnak olyan tipikus módja is, amelyet a szabályok általában a hozzájuk kapcsolódó ellenőrzéssel összefüggésben, illetve főleg az ellenőrzés révén határoznak meg.

A szabályokhoz való alkalmazkodásnak ez a módja azonban, amit a következőkben racionális alkalmazkodásnak nevezünk, a beleélő alkalmazkodáshoz képest jóval kevésbé tisztázott a szociológiai irodalomban. Itt valójában az alkalmazkodásnak arról a módjáról van szó, amit a racionális döntések elméletének egyes képviselői például úgy fogalmaznak meg, hogy „A szabályok és az intézmények a cselekvők viselkedését azáltal befolyásolják, hogy módosítják a haszon/költség számításokat.” (Hechter 1990:4) Nem lényegtelen azonban a megfogalmazás abból a szempontból, hogy e megfogalmazásra milyen mértékben tudunk következetesen támaszkodni az elmélet további felépítésében. A szabályokhoz való racionális alkalmazkodás világos, és a továbbiakban jól hasznosítható megfogalmazását számunkra az teszi lehetővé, hogy a második fejezetben (1.2Ba; 3.1) bevezettük a cselekvési lehetőségekre és képességekre, valamint a szükségletkielégítés összetevőire vonatkozó alapfogalmakat.

- A *szabályokhoz való racionális alkalmazkodás* esetében a cselekvő egyén mérlegeli, hogy a cselekvési lehetőségekre és képességekre mint a szükségletkielégítés összetevőire milyen hatással vannak az adott szabályok és a hozzájuk kapcsolódó ellenőrzés, és a várható következmények optimalizálását szemmel tartva cselekszik, többé vagy kevésbé a szabályoknak megfelelően vagy nem megfelelően.

Korábban (2.1Aa) említettük, hogy a szabály hosszú távra szóló közlés, és a szabály lehet csupán a kultúra kognitív alkotórésze. Racionális alkalmazkodás esetében a szabályok elvileg csupán kognitív természetűek, csupán ismereteket tartalmaznak azon egyének számára, akikre vonatkoznak. A szabályok elvárásai, és ezzel összefüggésben a várható szankciókra vonatkozó ismeretek arról tájékoztatják az adott szabályok érvényességi körébe eső egyéneket, hogy bizonyos viselkedéseik az adott szabályokkal összefüggésben várhatóan milyen következményekkel járnak. Tehát akkor, amikor az egyének a szabályokhoz racionálisan alkalmazkodva cselekszenek, akkor nem közvetlenül a szabályokhoz, hanem tulajdonképpen az adott szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségekhez és képességekhez mint a szükségletkielégítés összetevőjéhez alkalmazkodnak.

Racionális alkalmazkodás esetében az egyéneknek a szabályok értékelő vonatkozásaira olyan értelemben nem kell tekintettel lenniük, hogy az adott szabályt mintának tekintik saját és mások cselekvései értékelésében. Nem kell úgy szemlélniük a szabályokat, hogy a cselekvések azokban megfogalmazott mintái kifejezik, hogy az érvényességi körükbe eső cselekvések mennyiben megfelelőek vagy nem megfelelőek, helyesek vagy helytelenek, igazak vagy hamisak, kívánatosak vagy nem kívánatosak stb., tehát hogy általában véve pozitívak vagy negatívak. Esetleg nem is gondolnak arra, hogy nekik vagy másoknak kötelességük lenne a szabályoknak megfelelően cselekedni, vagy hogy bírálják magukat, vagy bíráljanak másokat a szabályoktól való eltérés miatt. (Vö.: Hart 1995:138)

Nem az adott szabályokhoz, hanem általában a környezethez és esetleg más szabályokhoz való racionális alkalmazkodás esetén értékelő vonatkozásban is szemlélniük kell az egyéneknek azokat a szabályokat, amelyekre nem úgy tekintenek, mint amelyek meghatározzák saját cselekvéseiket, tehát amelyekhez alkalmazkodniuk kell, hanem amelyeket a szükséglet-

kielégítés eszközeiként használnak fel mások cselekvéseinek a befolyásolásában. Például a bíró az adott jogi esetre vonatkozó jogszabályokat az értékelés mintáiként szemléli, amelyekre való tekintettel értékeli a vádlottak vagy a peres felek cselekvéseit. Hasonlóan a vezető a beosztottra vonatkozó szabályok értékelő vonatkozásaira is tekintettel van, amikor véleményt mond a beosztott munkájáról, és ezzel befolyásolni szeretné további munkáját. Az egyéneknek akkor is tekintettel kell lenniük értékelő értelemben a szabályokra, ha azt szeretnék a szabályokra hivatkozva befolyásolni, hogy mások hogyan értékeljék saját cselekvéseiket és/vagy mások cselekvéseit.

Mint fentebb említettük, amikor az egyének a szabályokhoz racionálisan alkalmazkodva cselekszenek, akkor tulajdonképpen az adott szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségekhez és képességekhez, közvetlenül az adott alternatívákhoz alkalmazkodnak. A szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségre és képességekre vonatkozó ismereteiket a cselekvő egyének nagyrészt nem a szabályok értelmezése révén szerzik. Közvetlenül a szabályokat nem is kell feltétlenül ismerniük, és a valóságban igen gyakran, illetve nagyrészt nem is ismerik. Miközben az egyének a szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségekhez és képességekhez, illetve az alternatívákhoz racionálisan alkalmazkodva cselekszenek, nagyrészt nincsenek is tudatában annak, hogy ugyanakkor szabályokhoz is alkalmazkodnak, és cselekvéseiket szabályok határozzák meg. A második fejezetben (4.1Ab), a cselekvési szituáció definiálásának tárgyalásánál utaltunk arra, hogy az egyének hogyan ismerhetik meg a cselekvési lehetőségeket és képességeket, tehát a szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek is, függetlenül attól, hogy a szabályok ismertek számukra vagy nem. Az egyének nagyrészt a fenomenológiai szociológiában hangsúlyozott „természetes beállítottság” alapján cselekszenek tulajdonképpen adott cselekvési lehetőségekhez és képességekhez mint a szükségletkielégítés összetevőjéhez, de végső soron az ezeket létrehozó, illetve meghatározó szabályokhoz alkalmazkodva.

Racionális alkalmazkodás esetében tehát a szabályok által meghatározott cselekvések, illetve e cselekvések rendszereiként vagy következményeiként értelmezhető összetettebb jelenségek – a normativista elméletek felfogásával ellentétben – nem a normatív kultúra tényszerű tükröződései. Egyrészt ahhoz, hogy a szabályok racionális alkalmazkodás révén meghatározzák a cselekvéseket, a szabályoknak elvileg csak a kultúra kognitív alkotórészét kell alkotniuk a cselekvő egyének bizonyos körében, illetve bizonyos vonatkozásokban – ahogyan azt fentebb láttuk – a kultúra értékelő alkotórészét. A szabályok személyes kifejező értelemben nem alkotják a kultúra alkotórészét, amennyiben az egyének e szabályokhoz racionálisan alkalmazkodva cselekszenek. Másrészt, a szabályokhoz racionálisan alkalmazkodó egyes egyéneknek még a kognitív, illetve kognitív és értékelő értelemben vett kultúrában sem kell feltétlenül osztozniuk, mert a szabályok nagyrészt úgy is meghatározhatják a cselekvéseket, hogy az egyének nem ismerik az adott szabályokat. Harmadrészt, e felfogás szerint a szabályok által meghatározott cselekvések vagy megfelelnek, vagy nem, illetve esetleg részben megfelelnek, részben nem az adott cselekvéseket meghatározó szabályok elvárásainak, ahogyan azt majd később látjuk.

A szabályokhoz való alkalmazkodásra vonatkozó alapvető kérdést nem úgy kell feltennünk, hogy a szabályok általában véve a beleélő vagy a racionális alkalmazkodás révén határozzák meg a cselekvéseket, mert általában véve ilyen és olyan módon is. A kérdés az, hogy milyen körülmények között valószínű, illetve alapvető, tehát elvileg milyen körülményekre vonatkoztatva előfeltételezhető indokoltan az alkalmazkodásnak az egyik vagy a másik módja. Fentebb (2.2Aa) láttuk, hogy bizonyos körülmények között a beleélő alkalmazkodás felel meg az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések motívumainak. Alapvető elvi jelentőségű, hogy a szabályok vonatkozásában is figyelembe vegyük azt, amit a második

fejezetben (4.2Bb) hangsúlyoztunk, hogy a szükségletkielégítés eszközeinek és feltételeinek viszont elvileg egyértelműen a racionális alkalmazkodás felel meg.

- Ha az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések, és a szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek a cselekvő egyének számára a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik, a cselekvések motívumainak a szabályokhoz való racionális alkalmazkodás felel meg.

Az előző fejezetben (3.1Bb) láttuk, hogy a valóságban jellemzően milyen cselekvések, illetve cselekvési lehetőségek és képességek képezik az egyének számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit. Tehát például azok a szabályok, amelyek a munkahelyi munkavégzésre, a munkahelyi szervezeten belüli előrejutásra, az egyetemi tanulmányokra, a hivatali ügyintézésre, az adózásra stb. vonatkoznak, tipikusan racionális alkalmazkodás kiváltása révén határozzák meg az érvényességi körükbe eső egyének releváns cselekvéseit. A valóságban természetesen az ilyen területeken is keveredhet a racionális alkalmazkodással a beleélő alkalmazkodás, a szóban forgó elvonatkoztatás révén azonban a valóságban alapvetőnek tekinthető típust emeljük ki.

b) A racionális alkalmazkodás és az ellenőrzés

A szabályokat alkotó elvárások önmagukban nem hozhatják létre, illetve nem határozhatják meg a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit, csak a hozzájuk kapcsolódó ellenőrzéssel összefüggésben. Ebből következik, hogy a racionális alkalmazkodás általában rendszeres ellenőrzést igényel, s már az alkalmazkodásra irányuló szándék kiváltása és fenntartása szempontjából is szükséges az ellenőrzés.

- A szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségeket és képességeket a szabályok csak a hozzájuk kapcsolódó ellenőrzéssel összefüggésben határozzák meg. E vonatkozásban tehát a racionális alkalmazkodás – az alább említendő kivételtől eltekintve – eleve rendszeres ellenőrzést igényel, és az ellenőrzés megfelelő szankciói a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik az adott egyének számára.

Racionális alkalmazkodás esetében eleve a megfelelésre irányuló szándék, és általában az alkalmazkodás kiváltásához és fenntartásához is szükség van rendszeres ellenőrzésre. A rendszeres ellenőrzés természetesen közvetve, hosszú távon is szerepet játszik a racionális alkalmazkodás meghatározásában, de elvileg nem azáltal, hogy az egyének személyiségét formálja, bár a valóságban azt is formálhatja. Hanem azáltal, hogy befolyásolja az egyének arra vonatkozó tapasztalatait, hogy adott körülmények között, amelyek között az egyének mindenkor cselekszenek, milyen ellenőrzés várható. Az adott körülmények között várható ellenőrzésre vonatkozó elképzeléseiket az egyének nagyrészt a korábbi, hasonló körülmények közötti tapasztalataikra támaszkodva alakítják ki.

Ahhoz tehát, hogy racionális alkalmazkodás révén a szabályok hatékonyan meghatározzák a cselekvéseket, kiszámítható módon kell hatással lenniük a cselekvési lehetőségekre és képességekre, illetve a cselekvések várható következményeire. Ehhez pedig rendszeres ellenőrzésre van szükség, különösen rendszeres és következetes ellenőrzésre van szükség ahhoz, hogy a kiváltott cselekvések megfeleljenek a szabályoknak. Az alkalmazkodásra vagy megfelelésre irányuló szándék kiváltása és fenntartása mellett, racionális alkalmazkodás esetében is jelentős az ellenőrzés a szabályok megfelelő értelmezésének az elősegítése, a cselekvések folyamatos összehangolása, és a szabályok érvényességének hosszabb távú fenntartása szempontjából is.

- Racionális alkalmazkodás esetében sem szükséges feltétlenül az ellenőrzés, amennyiben az adott egyének számára a szabályoknak megfelelő, és a szükségletkielégítés eszközeit vagy pozitív feltételeit képező cselekvési alternatívákon túl a lehetséges szankcióktól eltekintve sem léteznek kedvezőbb alternatívák, tehát a megfelelésre irányuló szándék eleve feltételezhető.

Ennek legjellemzőbb esete az úgynevezett konvenció, amelynek az érvényességi körébe eső cselekvések a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit is képezhetik, s mi itt ilyen konvenciókról beszélünk.

A *konvenció* olyan szabály az egyének adott körében, amelynek megfelelő cselekvés az egyes egyének számára az optimális aktuális cselekvési lehetőség, illetve alternatíva megvalósítását jelenti, az adott szabályhoz kapcsolódó szankciók alkalmazása nélkül is, amennyiben mások is a szabálynak megfelelően cselekszenek. A játékelmélet szerint a konvenció olyan szabály, amely által előnyben részesített cselekvési lehetőségek megvalósítása megfelel az úgynevezett Nash egyensúlynak az egyének adott körében. (Becker 1974; Hechter 1987:41; 1990:15; Coleman 1990:248; Ulmann-Margalit 1998:166-167; Voss 2001:109) A játékelméletben a Nash egyensúly a cselekvések olyan alakulását jelenti, amelyben egyik cselekvőnek sem áll szándékában, hogy egyoldalúan eltérjen ezektől a cselekvésektől, amennyiben racionálisan cselekszik. A legtöbb játékelméleti megközelítés felhasználja azt az elképzelést, hogy egy szabály érvényesül a cselekvésekben, ha a szabálynak megfelelő cselekvések a Nash egyensúllyal vannak alátámasztva. A konvenciók esetében, ha az egyének biztosan számíthatnak arra, hogy mások is a szabályoknak megfelelően fognak cselekedni, nem lesz készletelés az egyes egyének részéről, hogy eltérjenek ezektől a szabályoktól, illetve viselkedési szabályszerűségektől. Tehát ha a konvenció kialakult, mintegy ön-fenntartóvá válik, nincs szükség szankciók alkalmazására az általános együttműködés eléréséhez. (Voss 2001:105, 107, 109)

Tételezzük fel például, hogy egy vállalat egyik irodájában vagy üzemében három alkalmazottnak is szüksége van a munkavégzés során egy adott termelőeszközre (személyi számítógépre vagy szerszámgépre), amelyből csak egy áll rendelkezésre. Mindhármuknak munkaidejük valamivel kevesebb, mint egyharmadában szükséges az adott termelőeszköz, viszonylag szabadon oszthatják be munkafeladataikat abból a szempontból, hogy mikor végzik az adott munkafeladatot, és rendszerint az a személy dolgozhat az adott eszközzel, aki már elkezdte rajta a munkát. Az adott munkafeladat elvégzésének az elmulasztása jelentősen hátráltatja őket más munkafeladataik ellátásában is. Ezért vezetőik részéről jelentős negatív szankciókra számíthatnak, akik azonban nem szólnak bele abba, hogy hogyan osztják be saját munkájukat, és mikor ki dolgozhat az adott termelőeszközzel.

Ha nem tételezzük fel semmilyen szabályt az adott termelőeszköz használatára vonatkozóan, a szóban forgó három alkalmazott rendszeresen akadályozni fogja egymás munkáját. Ha azonban egyezsége jutnak az adott kérdésben, és például az egyik alkalmazott a munkaidő első, a másik alkalmazott a munkaidő második, a harmadik alkalmazott a munkaidő harmadik harmadában dolgozhat az adott termelőeszközzel, mindhármuk számára az a legkedvezőbb, ha rendszerint betartják ezt az egyezséget, és az ettől való esetleges eltérésre vonatkozó szándékat előzetesen egyeztetik egymással. Ha bármelyikük egyoldalúan eltér az egyezségtől, az adott esetben talán elvégezheti az adott munkafeladatot, de az adott szabály érvényességének a megkérdőjelezése kedvezőtlen a számára.

A játékelméletben a konvenciókat csupán viselkedési szabályszerűségeknak tekintik, nem pedig elvárásokból felépült szimbolikus szabályoknak. Felfogásunk szerint a konvenció az általunk meghatározott értelemben is szabály, azaz olyan elvárás, vagy elvárások összessége, amelynek tényleges érvényesítésére szándék irányul, és amelyhez kapcsolódik az ellenőrzés bizonyos mértékű képessége. Az a körülmény, hogy a konvenció esetében általában nincs

szükség szankciók alkalmazására, nem jelenti egyben azt is, hogy a konvenció által érintett egyének eleve nem rendelkeznek az ellenőrzés, illetve a szankcionálás bizonyos mértékű képességével. A fentebb említett példa esetében, ha az egyik alkalmazott mégis figyelmen kívül hagyja a szabályt, a másik két alkalmazott ezt bizonyára helytelenítendő, és ezen túl valószínűleg egyéb szankciókat is alkalmazna vele szemben.

Ha a konvenciótól való eltérés kevéssé valószínű, de előfordulása esetén igen jelentős negatív következményekkel jár, a konvenció sem lehet csupán intelem, igényli a szabályozott és rendszeres ellenőrzést. Különösen szükség lehet a konvenció kötelemként való kialakítására, a hozzá kapcsolódó ellenőrzés szabályozására, ha viszonylag sok egyén cselekvéseit hangolja össze. Például az, hogy a járda vagy az úttest haladási irány szerinti jobb oldalán közlekedünk, tulajdonképpen konvenció. De míg ez a szabály a járdán való gyalogos közlekedés esetében lehet csupán intelem, addig a közúton való gépjárműforgalom esetében kötelemnek kell lennie, a hozzá kapcsolódó jelentős negatív szankciókkal ahhoz, hogy minél kevesebb súlyos baleset forduljon elő.

Az ellenőrzésen belül, a cselekvések megfigyelését és értékelését követően nincs feltétlenül szükség a szabálynak megfelelő viselkedés jutalmazására, és az annak ellentmondó viselkedés büntetésére abban az esetben, ha a szabály valamilyen jószág, illetve a szükségletkielégítés valamilyen előfeltétele elérésének a módját határozza meg. Ebben az esetben ugyanis a szabálynak megfelelő viselkedés „jutalma” az adott jószág elérése. A szabálynak ellentmondó viselkedés esetében viszont az adott összetevő elérésére irányuló cselekvések sikertelensége, illetve érvénytelensége elégséges lehet arra, hogy az egyéneket a szabály követésére készítse. (Vö.: Hart 1995:47-49) Például szociális segélyért, vagy valamilyen pénzügyi támogatásért lehet folyamodni az előírt formanyomtatvány kitöltésével. Szükségtelen külön büntetni azt, aki nem megfelelően tölti ki a formanyomtatványt, amennyiben az előírásoknak nem megfelelően benyújtott kérelmet érdemben nem veszik figyelembe. Vagy tegyük fel például, hogy vállalatok, illetve a vállalatok képviselői pályáznak egy munkavégzésre vonatkozó megbízás elnyerésére, és a pályázati kiírás szerint a pályázóknak be kell nyújtaniuk bizonyos dokumentumokat vállalataik gazdasági helyzetére vonatkozóan. A pályázók akkor is motiváltak lesznek a kért dokumentumok benyújtására, ha nem büntetik a hiányos pályázatot benyújtó vállalatokat, csupán pályázataikat nem veszik figyelembe.

Korábban már utaltunk arra, hogy a normativista szemléletmód szerint ellenőrzésre nincs szükség a szabályok adott érvényesítésének a folyamatában, a megfelelésre irányuló szándék kiváltásához és fenntartásához. E felfogás szerint ellenőrzésre csak a személyiség formálásának a folyamatában van szükség, ehhez viszont az ellenőrzésnek nem kell rendszeresnek lennie. Ennek az állításnak esetleg ellentmondani látszik az, hogy normativista rendszerelméletében Parsons részletesen foglalkozik az ellenőrzés kérdésével, és a szankciók instrumentális és kényszerítő jellegét is hangsúlyozza. Elismeri, hogy a „rend motivációs problémájának” a megoldása szükségessé teszi az ellenőrzés bizonyos szintjét a potenciálisan bomlasztó viselkedések felett. (Parsons 1951:29-30) Tehát úgy tűnhet, hogy Parsons bár a szabályok elsajátításának a jelentőségét hangsúlyozza, de érdemben figyelembe veszi az általunk úgynevezett racionális alkalmazkodást, és ezen alkalmazkodás kiváltásában és fenntartásában az ellenőrzés szerepét is. Az ellenőrzés fogalma és problémája azonban elméletének a rendszeres részén kívül esik, az ellenőrzést tulajdonképpen empirikus szinten veszi figyelembe, elvont elméleti szinten csupán kiegészítő fogalomként és kiegészítő magyarázatként.

Parsons előfeltételezése szerint a társadalmi rendszerre, illetve a társadalmi rendszeren belüli társadalmi folyamatra a tartós egyensúlyi állapot jellemző, amelyben két vagy több egyéni cselekvő közötti kölcsönhatások kiegészítik egymást oly módon, hogy cselekvéseik kölcsönösen megfelelnek egymás elvárásainak. E felfogás szerint a társadalmi folyamat elsődleges törvénye a megalapozott, egyensúlyban lévő kölcsönhatások fenntartására irányuló

hajlandóság. Az egyensúlyban lévő kölcsönhatások képezik tehát az alapvető vonatkoztatási pontját a társadalmi folyamat különböző oldalai elemzésének. (Parsons 1951:204-205)

A kölcsönhatások egyensúlyának fenntartását biztosító két alapvető mechanizmus a szocializáció és a társadalmi ellenőrzés mechanizmusa. (Parsons 1951:205-207) A szocializáció az a folyamat, amelyben az egyének megtanulják a megfelelő szerep-irányultságot, elsajátítják a megfelelő elvárásokat az egymást kiegészítő kölcsönhatásokban. (Uo.:205) Rendszeres elméletében Parsons eleve feltételezi a tökéletesen szocializált egyéneket, akiknek szükségletük irányul arra, hogy az elvárásoknak megfelelően cselekedjenek, és azoknak megfelelően cselekszenek. Az úgynevezett deviancia problémáját, és ezzel összefüggésben az ellenőrzés szerepét tehát Parsons elméleti előfeltételezéseinek a feloldásával, kiegészítő magyarázatként tudja figyelembe venni.

Felfogása szerint a kölcsönhatások egyensúlya akkor bomlik fel, ha az egyének a szocializáció folyamán nem tanulták meg az elvárásoknak megfelelő irányultságokat, ha az adott szituációkban új tanulási problémák merülnek fel, vagy ha megváltozott a cselekvők személyisége. (Parsons 1951:205-206; 233-234) Ha a kölcsönhatások egyensúlya felbomlik, a cselekvésekre és kölcsönhatásokra nagyrészt a deviancia lesz a jellemző. A deviancia a közös kultúra normatív mintáitól, értékeitől és szabályaitól való eltérés. A devianciára irányuló hajlandóság igényli a társadalmi ellenőrzés mechanizmusát. A társadalmi ellenőrzés olyan motivációs folyamat egy vagy több egyéni cselekvőben, amely arra irányul, hogy ellensúlyozza a szerepelvárások teljesítésétől való eltérésre irányuló hajlandóságot. (Uo.:206) Kissé másként fogalmazva: „...a társadalmi ellenőrzés mechanizmusaik azok a motivált folyamatok az adott cselekvő, és a vele kölcsönhatásban lévő más cselekvők viselkedésében, amelyek hajlamosak ellensúlyozni a devianciára vonatkozó ezen hajlandóságokat.” (Uo.:250)

E felfogás szerint a társadalmi ellenőrzés elemzésének alapvető vonatkoztatási pontja tehát a kölcsönhatások stabil egyensúlya. Parsons empirikus szinten veszi figyelembe, hogy a valóságban a társadalmi rendszerek nem tökéletesen kiegyensúlyozottak és nem tökéletesen integráltak, s ezért deviáns motivációs tényezők mindig lehetségesek. A társadalmi ellenőrzés mechanizmusa felelős a deviancia következményeinek, és a deviáns viselkedés elterjedésének korlátozásáért. (Parsons 1951:298) Mi ezzel szemben azt hangsúlyozzuk, hogy – a fentebb említett ritka kivételtől eltekintve – szabályok révén elvileg csupán a szabályokhoz kapcsolódó rendszeres ellenőrzéssel összefüggésben lehet létrehozni, illetve meghatározni a szükséglet-kielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségeket és képességeket, és befolyásolni az ezeket megvalósító cselekvéseket.

Néha Parsons is elbizonytalanodik, és mintha elismerné, hogy alapvetően az ellenőrzés biztosítja a szabályokhoz való alkalmazkodást az emberi együttélés bizonyos területein. A következőket írja például: „Mindazonáltal egyetlen nagy és bonyolult társadalmi rendszer sem állhat fenn tartósan, ha a normatív rend nagyobb részéhez való igazodás nem kötelező jellegű, azaz ha nem kapcsolódnak negatív helyzeti szankciók a nemigazodáshoz.” (Parsons 1971:15; ill. 2000:48-49) Máshol más megfogalmazásban: A társadalmi ellenőrzés legjelentősebb mechanizmusa az érdekek mesterséges azonosítása a jutalmak és deprivációk manipulációja útján. Amikor hatástalan a szocializáció, az erővel (power) rendelkező fél átalakíthatja mások motivációját azáltal, hogy képes a kedvezmények, szerepek és jutalmak elosztásának a meghatározására. „Az instrumentális-intézményi komplexumban végbemenő integráció legnagyobb részét az érdekek ilyen mesterséges azonosítása útján érik el, amely rendszerint az általános értékorientációkat illető konszenzus keretében hat.” (Parsons – Shils 1962B:230; ill. 1988:32) Ha tehát Parsons nem akar ellentmondani saját elméleti rendszerének, végül arra kell hivatkoznia, hogy minden a közösen osztott, elfogadott értékrendszer keretei között történik. Ez azonban csak annyiban tűnhet elfogadhatónak, amennyiben nem vesszük észre az általa képviselt tágabb értékfogalom második fejezetben (4.1Ca) tárgyalt alapvető ellentmondásait.

A szabályokhoz való racionális alkalmazkodásra vonatkozó felfogásunk megfelel a társadalmi cselekvéseket racionális cselekvéseknek tekintő felfogásnak, amellyel majd az ötödik fejezetben foglalkozunk. Azonban nem felel meg a racionalista szemléletmódnak, mivel e szemléletmód nem feltételez olyan kulturális szabályokat, amelyek rendszeresen meghatározzák a racionális cselekvéseket, esetleg csupán olyan „korlátozó feltételekként”, amelyeket érdemi elemzés nélkül vesz figyelembe a racionális cselekvések közvetlen meghatározottságának a magyarázatában.

Alapvetően a racionalista szemléletmódot képviselő szerzők egy része is figyelembe veszi a szimbolikus és kulturális szabályokat, mint a cselekvések meghatározó tényezőit. A racionalista szemléletmódot képviselő racionális döntések elméletéhez kapcsolódóan alakult ki a szociológiában a „társadalmi szabályokra” vonatkozó felfogás. E felfogás érdeklődésének a középpontjában – ahogyan azt már korábban említettük – az a kérdés áll, hogy a szabályok hogyan jönnek létre a racionálisan cselekvő egyének cselekvéseinek és kölcsönhatásainak az eredményeiként. E szabályok hatásaira vonatkozóan egyes szerzők azt feltételezik, hogy az adott szabályokkal való azonosulás, tehát az általunk úgynevezett beleélő alkalmazkodás révén határozzák meg az egyének cselekvéseit. Mások viszont a szankciók jelentőségét hangsúlyozzák az úgynevezett társadalmi szabályok, és általában a szabályok tényleges érvényesítésében, de a szabályokhoz való alkalmazkodás módjának, és a cselekvések szabályok általi meghatározottságának az érdemi elemzése nélkül. (Vö.: Horn 2001)

Fentebb (2.2Ab) láttuk, hogy beleélő alkalmazkodás esetében a szabályokhoz való alkalmazkodás és a szabályoknak való megfelelés elvileg egybeesik, tehát amennyiben az egyének alkalmazkodnak a szabályokhoz, annyiban cselekvéseik megfelelnek a szabályoknak. A racionális alkalmazkodás esetében azonban fontos különbséget tennünk a szabályokhoz való alkalmazkodás, és a szabályoknak való megfelelés között. A szociológiaelméletben ez a probléma kifejezett formában tudomásunk szerint nem fogalmazódik meg, ezért úgy tűnik, hogy az általánosan elfogadott felfogás szerint amennyiben az egyének alkalmazkodnak a szabályokhoz, annyiban cselekvéseik eleve megfelelnek az adott szabályoknak. Illetve fordítva, amennyiben az egyének cselekvései nem felelnek meg bizonyos szabályoknak, elvileg kizárt, hogy az egyének az adott szabályokhoz alkalmazkodva cselekszenek. Elméleti szinten talán még fel sem merült az a kérdés, hogy vajon a szabályoknak nem megfelelő cselekvéseket hogyan határozhatják meg mégis az adott szabályok.

Mi a fenti, általánosan elfogadott felfogással szemben azt hangsúlyozzuk, hogy oly módon is lehet alkalmazkodni a szabályokhoz, hogy az alkalmazkodás során a cselekvések normatív értelemben nem felelnek meg azoknak a szabályoknak, amelyekhez az egyének alkalmazkodnak. Ugyanezt a cselekvések meghatározottsága szempontjából megfogalmazva, a szabályok oly módon is meghatározhatják, illetve a valóságban nagyrészt oly módon határozzák meg a cselekvéseket, hogy az általuk meghatározott cselekvések és jelenségek nem felelnek meg az adott szabályoknak. A szabályokhoz való racionális alkalmazkodás esetében a szabályok által meghatározott cselekvések vagy megfelelnek, vagy nem, illetve esetleg részben megfelelnek, részben nem azoknak a szabályoknak, amelyek meghatározzák az adott cselekvéseket. Ezzel a kérdéssel részletesebben majd a negyedik fejezetben (2.2Ac), az intézmények tényleges, és ezen belül a szabályoknak megfelelő és nem megfelelő funkcióinak a tárgyalásánál foglalkozunk.

c) A fizikai kényszerítés és a racionális alkalmazkodás

Eddig azzal foglalkoztunk, hogy hogyan alkalmazkodnak az egyének azokhoz a szabályokhoz, amelyek érvényességi körébe eső cselekvések, illetve amelyek által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a szükségletek tárgyait, vagy a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik. Láttuk, hogy az előbbi esetben a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív

tárgyait, az utóbbi esetben a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képező szankciók alkalmazása felel meg a cselekvések motívumainak. Hátra van még az a kérdés, hogy hogyan alkalmazkodnak az egyének azokhoz a szabályokhoz, amelyekhez kapcsolódó szankciók a cselekvő egyének számára a fiziológiai szükségletek negatív tárgyait képezik.

- Ha a szabályokhoz fizikai kényszerítés kapcsolódik szankcióként, és ily módon a szabályok a szükségletek negatív tárgyait vagy a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező cselekvési lehetőségeket hoznak létre, korlátozva az egyének cselekvési képességeit, a cselekvések motívumainak a szabályokhoz, illetve a szankciókhoz való racionális alkalmazkodás felel meg, amely rendszeres ellenőrzést igényel.

A szabályokhoz szankcióként kapcsolódó fizikai kényszerítés lehet például fizikai bántalmazás, a fiziológiai szükségletek bizonyos tárgyaitól (ételtől, italtól, pihenéstől, megfelelő hőmérséklettől, tisztálkodástól stb.) való megfosztás, börtönbe zárás, vagy a fizikai mozgás más módon való korlátozása, végső soron az élettől való megfosztás. Fizikai kényszerítés alkalmazása révén a szükségletkielégítés összetevőiként meg lehet határozni a szükségletek negatív tárgyait vagy a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező cselekvési lehetőségeket. Például az egyént arra lehet kényszeríteni, hogy csupán a szankciók tényleges alkalmazásának az elkerülése céljából robotoljon, vagy rendszeresen adózzon. De a fizikai kényszerítés mint szankció általában jelentős a szükségletkielégítés eszközeit vagy pozitív feltételeit képező cselekvési lehetőségek és képességek létrehozása szempontjából is, e szankcióktól eltekintve az említett cselekvési lehetőségek és képességek kedvezőbb alternatíváit jelentő cselekvési lehetőségek megvalósításától való eltérésben. Például az anyagi ösztönzési rendszerek csak annyiban hoznak létre olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket, hogy bizonyos munkateljesítmény révén és bizonyos szaktudás igénybevételével hatékonyan pénzhez lehet jutni, amennyiben más szabályokhoz kapcsolódó fizikai kényszerítő szankciókkal ugyanakkor eltérítenek attól, hogy lopással, fosztogatással, sikkasztással, csalással stb. hatékonyabban lehessen pénzhez jutni.

Tehát azokhoz a szabályokhoz, amelyekhez szankcióként közvetlen kényszerítés kapcsolódik, és amelyek ily módon hozzák létre, illetve határozzák meg a szükségletkielégítés bizonyos összetevőit, előfeltételezésünk szerint az egyének racionálisan alkalmazkodnak. Ez igen fontos előfeltétele viszonylag nagy számú egyének együttélésének. Viszonylag nagy számú egyének viszonylag rendezett együttélése elképzelhetetlen lenne, ha a valóságban az egyénekre általában véve nem lenne jellemző a fizikai kényszerítéshez való racionális alkalmazkodás. Alapvetően az emberek racionális alkalmazkodó képessége, és a szabályokhoz való racionális alkalmazkodás, nem pedig a szabályok elsajátítása, a szabályokkal való azonosulás teszi lehetővé azt, hogy emberek százai, ezrei, milliói éljenek együtt, egymással rendszeres kölcsönhatásban.

Tehát ha adottaknak vesszük az egyes egyének személyiségének, azaz szükségleteinek, érzelmeinek és személyes értékeinek eleve megfelelő szabályokat, beleélő alkalmazkodást feltételezve bizonyos körülmények között az intelmek is hasonlóan hatékonyak lehetnek a cselekvések meghatározásában, mint a kötelmek. Más körülmények között viszont a kötelmek biztosíthatják a cselekvések megfelelő szabályozását beleélő alkalmazkodás esetében is. Racionális alkalmazkodást feltételezve viszont általában rendszeres, tehát szabályozott ellenőrzésre van szükség, azaz a szabályoknak kötelmeknek kell lenniük ahhoz, hogy a szabályok jelentős mértékben meghatározzák az egyének cselekvéseit, valamint az e cselekvések rendszereiként vagy következményeiként értelmezhető jelenségeket.

3. Az intézmény és érvényessége

A szabályoknak tehát bizonyos körülmények között kötelmeknek kell lenniük ahhoz, hogy jelentős mértékben befolyásolják, illetve meghatározzák az egyének cselekvéseit. A kötelmek viszont csak olyan összetett szabályrendszereken belül létezhetnek, amelyeket a következőkben intézményeknek nevezünk. A fejezet harmadik részében először röviden áttekintjük az intézmény fogalmának különböző értelmezéseit, a kötelem fogalmához kapcsolódva meghatározzuk az intézmény fogalmát, majd bevezetjük az intézmény fedezetének a fogalmát. E részben végül az intézmények érvényességével, érvényességi körével, és ezzel összefüggésben az intézményes helyzet, a szerep és a szereplehetőségek fogalmával foglalkozunk.

3.1. Az intézmény fogalma és fedezete

A) Az intézmény értelmezései és fogalma

a) Az intézmény fogalmának értelmezései

Az intézmény fogalma meglehetősen sokértelmű a szociológiai irodalomban, és a különböző értelmezések főleg a tipikus szemléletmódokhoz kapcsolódnak. Az egymástól nagyon különböző felfogások azonban megegyeznek abból a szempontból, hogy az intézmény fogalma valamilyen értelemben az egyének cselekvéseinek, és az egyének közötti kölcsönhatásoknak a rendszerességére, megfigyelhető szabályszerűségeire vonatkozik. Amíg azonban a holista szemléletmódban az intézmény jellemzően a rendszeresen ismétlődő cselekvések és kölcsönhatások valamilyen értelemben vett meghatározó tényezőjét képezi, addig az individualista szemléletmódban az intézmény fogalma jellemzően a cselekvések és kölcsönhatások rendszerességét, illetve szabályszerűségét vagy eredményét fejezi ki.

- Az intézmény fogalmának viszonylag széles körben elfogadott különböző értelmezései szerint az intézmény jelentheti (1) elvárások, illetve szabályok sajátos rendszerét, (2) a viselkedés megfigyelhető szabályszerűségét, a kölcsönhatások rendszerességét, (3) beállítottságok, értelmezési hajlandóságok valószínűségét. Az intézmény jelenthet továbbá (4) valamilyen csoportot vagy szervezetet, végül jelentheti (5) a társadalom valamely szféráját vagy alrendszerét.

Az egyik jellemző felfogás szerint az intézmény elvárásokból, illetve szabályokból áll, amelyek befolyásolják a cselekvő egyének cselekvéseit. A normativista szemléletmódot képviselő elméletekre főleg ez a felfogás jellemző, de más szemléletmódot képviselő szerzőknél is találkozhatunk ezzel a felfogással. A másik felfogás szerint az intézmény a viselkedés megfigyelhető szabályszerűségét, a társadalmi kölcsönhatások rendszerességét jelenti, amely leginkább a racionalista szemléletmódban elfogadott. Főleg a kreativisták szemléletmódra jellemző harmadik felfogás szerint az intézmény beállítottságokból, a cselekvések szokásos tipizációjából, értelmezési hajlandóságokból épül fel. A negyedik felfogás szerint az intézmény valamilyen csoport vagy szervezet, amely jellemzően talán nem kapcsolódik egyik szemléletmódhoz sem, de elvileg leginkább a strukturalista szemléletmódnak felel meg. Végül

a normativista rendszerelméletekben intézményeken gyakran a társadalom szféráit vagy alrendszereit értik.²

Normativista rendszerelméletében Parsons abból indul ki az intézmény fogalmának a meghatározásában, hogy két fél közötti kölcsönhatásokban mindkét fél motívumai arra irányulnak, hogy egymást olyan cselekvésekre készítsék, amelyek saját szempontjukból nézve pozitív következményekkel járnak. Amennyiben azok a normatív minták, illetve szabályok, amelyek jegyében a felek kölcsönhatásban állnak egymással, mindkét fél részéről elfogadottak és világosak, az egyik fél cselekvései a mintáknak, illetve szabályoknak megfelelően kedvező reakciókra fogják készíteni a másik felet, és fordítva. Ennek megfelelően a szabályoknak való megfelelés vagy az attól való eltérés egybeesik azzal, hogy a kölcsönhatások kedvezőek vagy kedvezőtlenek a felek számára. Tehát a cselekvők érdekei, illetve szándékai szempontjából nézve, a kölcsönhatások megszilárdulásának az alapvető feltétele az, hogy a kölcsönhatásokban részt vevő felek a szabályoknak megfelelően cselekedjenek. A szabályoknak való megfelelés egyrészt közvetlenül kielégíti egy adott egyén saját szükséglet-diszpozícióit, másrészt ez egybeesik azzal, ahogyan az egyén mások kedvező reakcióit kiválthatja és kedvezőtlen reakcióit elkerülheti. Parsonsnál ezt fejezi ki az intézményesülés és az intézmény fogalma. Felfogása szerint egy minta, illetve elvárás akkor intézményesült, ha az adott mintának való megfelelés egyaránt kielégíti a kölcsönhatásban részt vevő egyének saját szükséglet-diszpozícióit, és feltételét képezi mások reakciói optimalizálásának. (Parsons 1951:37-38)

Más megfogalmazásban intézményesülésen e felfogás szerint azt érthetjük, hogy az egymást kiegészítő szerepelvárások integrálódnak egy általános közös értékrendszerrel, amelyet az egymással kölcsönhatásban lévő felek, illetve az adott kollektivitás tagjai közösen osztanak. (Parsons – Shils 1962B:191; ill. 1988:6) Az általánosan elfogadott értékekhez kapcsolódóan elvárások, illetve szabályok jönnek létre, amelyek az adott értékeknek megfelelően részletebben szabályozzák a cselekvéseket. „Az al-értékek, amelyek az általános értékminta részletezései, minden, a legitimált rendbe integrált konkrét szabály részét képezik.” (Parsons 1971:13; ill. 2000:47)

Az intézmény ilyen egymást kiegészítő szerepmintákból, szerepelvárásokból épül fel. „Az intézmény az intézményesült szerepegységek összessége, amelynek stratégiai strukturális jelentősége van az adott társadalmi rendszerben.” (Parsons 1951:39) Fogalmazhatunk úgy, hogy e felfogás szerint az intézmény egy általános és közös értékrendszerrel integrálódott, és az érintett egyének szükséglet-diszpozícióinak megfelelő szabályok, illetve szerepek összessége. (Parsons 1951:38-40; 1976:97-98; Parsons – Shils 1962B:191; ill. 1988:6) Parsons felfogása szerint tehát az intézmények olyan elvárásokból, szabályokból, illetve szerepekből épülnek fel, amelyek eleve megfelelnek az érvényességi körükbe eső egyének szükségleteinek. Következésképpen az egyének – személyes motívumaik által készítve – eleve az intézményes elvárásoknak, szabályoknak és szerepeknek megfelelően cselekszenek.

A normativista rendszerelméletekben intézményeken gyakran a társadalom szféráit vagy alrendszereit értik, de nagyrészt elfogadva az intézmények természetére vonatkozó fenti felfogást. (Colomy 1990; Alexander – Colomy 1990) Általában ezt az értelmezést tükrözik az angol nyelvű általános szociológiai tankönyvek is, amelyekben az intézmények címszó alatt a

² A gazdaságelméletben tulajdonképpen az elsőként és a másodikként említett felfogás az elfogadott. Az egyik jellemző felfogás szerint az intézmény elvárásokból, előírásokból, illetve szabályokból áll, amelyek befolyásolják a cselekvő egyének cselekvéseit. A másik felfogás szerint az intézmény a viselkedés megfigyelhető szabályszerűsége a társadalmi kölcsönhatások bizonyos területén. (Eggertsson 2001:79)

társadalom olyan szféráit tárgyalják, mint a gazdaság, a politika, az oktatás, a vallás stb. (Lásd pl.: Schaefer 1983; Eshleman – Cashion 1985; Hess – Markson – Stein 1991)

Berger és Luckmann fenomenológiai tudásszociológiája szerint az intézmények a megszokás eredményeként jönnek létre. Minden olyan cselekvés, amit gyakran ismételünk, modellé válik, amelyhez már szokásszerűen alkalmazkodunk. A megszokás mentesíti az egyént a rendszeres döntés alól, és gondoskodik a cselekvések irányításáról. A rendszeresen ismétlődő cselekvéseknek tulajdonított megszokott jelentések feleslegessé teszik, hogy minden szituációt részletesen újra és újra meg kelljen határozni. Az intézmény tehát a kölcsönhatásokban részt vevő típusos cselekvők szokásszerű cselekvéseinek kölcsönös és rendszeresen ismétlődő tipizációja. Az intézmény azt jelenti, hogy meghatározott körülmények között egy adott típusú cselekvő adott típusú cselekvéseket valósít meg. Az intézmények viselkedési mintákat alkotnak, amelyek befolyásolják, irányítják az egyének cselekvéseit. (Berger – Luckmann 1998:80-82)

Úgy tűnik, hogy a fenti felfogás szerint az intézmény olyan szimbolikus viselkedési mintákból áll, amelyek egyfelől a már eleve megfigyelhető viselkedési szabályszerűségeket tükrözik, másfelől viszont e viselkedési minták kifejeződnek a cselekvések tipizációjában, és ezáltal meghatározzák, illetve befolyásolják az egyének cselekvéseit és az egyének közötti kölcsönhatásokat. E felfogás tehát a normativista és a kreativista szemléletmódra jellemző felfogás között helyezkedik el. A kreativista szemléletmódot jobban tükröző kognitív változata szerint az intézmény a valóság természetére vonatkozó elképzeléseket, tipizációkat, és azokat a fogalmi kereteket foglalja magában, amelynek felhasználásával a cselekvők értelmet tulajdonítanak környezetüknek és cselekvéseiknek. (Scott 1995:40-45)

Az individualista szemléletmódot képviselő elméletekben az intézmény többnyire az egyének összekapcsolódó cselekvéseinek a szabályszerűségére, rendszerességére vonatkozik. Azonban alapvetően más szemléletmódot képviselő szerzőknél is találkozhatunk hasonló felfogással. (Homans 1969:6; Mills – Gerth 1970:40; Giddens 1984:17; Hechter 1990:14) Például Blumer – a kreativista szemléletmód egyik tipikus képviselője – szerint az intézmény összekapcsolódó cselekvések hálózata, amely a résztvevők között zajló társadalmi értelmezési folyamat eredményeként jön létre. (Blumer 1969:19-20)

Az intézmény kifejezést gyakran használják a társadalmi csoport és a társadalmi szervezet fogalmához hasonló értelemben, ahhoz hasonlóan, ahogyan azt Weber is használta. (Weber 1987:76) A köznapi és a hivatalos szóhasználathoz ez az értelmezés áll a legközelebb, amely szerint intézmények például a vállalatok, a települések önkormányzatai, vagy az egyetemek. Például Goffman ehhez hasonló értelemben használja az intézmény kifejezést. (Goffman 1981:24-25) Elster felfogása is ehhez hasonló, amely szerint az intézmény olyan mechanizmus, amely a szabályokat, illetve előírásokat (rules) külső, formális szankciók segítségével érvényesíti. Felfogása szerint is intézmények például a vállalatok, a szakszervezetek, a vallási szervezetek, az egyetemek, a Kongresszus, a Legfelsőbb Bíróság. (Elster 1995:150-151)

Találkozhatunk olyan „összetett” felfogásokkal is, amelyek szerint az intézmények különböző természetű elemi alkotórészekből épülnek fel. Például Scott felfogása szerint „Az intézmények kognitív, normatív és szabályozó struktúrák és aktivitások, amelyek stabilitást és jelentést szolgáltatnak a társadalmi viselkedés számára. Az intézményeket különböző hordozók közvetítik – kultúrák, struktúrák és megszokások – és az intézmények különböző szinteken működnek.” (Scott 1995:33) E felfogás szerint az intézmények részben szimbolikus természetűek, részben viszont cselekvésekből, illetve szokásszerű viselkedésekből épülnek fel. (Uo.:33-34, 52-55) Az ilyen összetett intézményfogalom arra jó, hogy segítségével a szerző rávilágítson az intézmények működésének különböző oldalaira, és ezzel összefüggésben az intézmények különböző megközelítéseire. Hátránya főképpen az, hogy következetesen nem

használható a cselekvések meghatározottságának a magyarázatában, mert ilyen értelemben adott intézmények egyazon időben lehetnek a cselekvések meghatározó tényezői, következményei, és maguk a rendszeresen megfigyelhető cselekvések.

b) Az intézmény fogalma

A következőkben ahhoz a felfogásához kapcsolódunk az intézmény fogalmának a meghatározásában, amely főleg a normativista szemléletmódra jellemző, és amely szerint az intézményeket rendszerbe szerveződött szabályok alkotják, tehát a szabályok és az intézmények egyaránt szimbolikus és kulturális természetűek. E felfogástól eltérően azonban azt hangsúlyozzuk, hogy az intézmény központi szabályai úgynevezett kötelmek, amelyeknek az ellenőrzése is szabályozott. A kötelelem és az intelem közötti fogalmi megkülönböztetésre támaszkodva röviden a következőképpen határozhatjuk meg az intézmény fogalmát.

- Az *intézmény* kötelmek, és a kötelmek érvényességi körét, valamint tényleges érvényesülésének ellenőrzését meghatározó szabályok rendszere. Az intézmény központi szabályait alkotó kötelmeket *intézményes szabályoknak* nevezzük.

Az intézmény tehát egy összetett szabályrendszer, amely tipikusan a következő szabályokat foglalja magában: (1) az intézményes szabályokat mint kötelmeket, (2) az intézményes szabályok érvényességi körét meghatározó szabályokat, valamint (3) az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének ellenőrzését meghatározó szabályokat. Az intézmények szabályai tehát eleve több szubjektumra – egyénre vagy csoportra – vonatkoznak.

Az intézmény fogalmával tulajdonképpen arra a kérdésre keressük a választ, hogy mikor rendszeres és hatékony a szabályokhoz kapcsolódó ellenőrzés. Az intézmény fogalmában kifejezve erre a kérdésre azt a választ adjuk, hogy az ellenőrzés akkor rendszeres és hatékony, ha az ellenőrzés is szabályozott. Azonban a valóságban az intézmények és más természetű szabályrendszerek közötti átmenet folyamatos. Adott szabályokhoz kapcsolódó ellenőrzés bizonyos körülmények között lehet rendszeres és hatékony az ellenőrzés szabályozatlansága ellenére is. Talán közelebb jutunk a valóságos szabályok működésének a megértéséhez, ha az intézmények és a más természetű szabályrendszerek közötti jellegzetes átmenetek jelölésére bevezetjük a kvázi-intézmény fogalmát.

- A *kvázi-intézmény* olyan szabályrendszer az egyének viszonylag szűk körében, amelyhez kapcsolódó ellenőrzés rendszeres és hatékony az ellenőrzés szabályozatlansága ellenére is. A kvázi intézmény két jellemző formája az egyetlen egyén által kialakított és hatékonyan érvényesített szabályrendszer, valamint az intézményes erkölcs.

A kvázi-intézmény említett két formájával majd a negyedik fejezetben (1.1A), az intézmények fedezetük szerinti típusainak a tárgyalásánál foglalkozunk. A következőkben elvileg tiszta intézményeket előfeltételezünk, de az intézményekre vonatkozó megállapításaink a valóságban többnyire a kvázi-intézményekre is jellemzőek.

E felfogás szerint tehát az intézmény önmagában kulturális természetű, szabályokból áll. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az intézmény hatásai csupán azokra az egyénekre terjednek ki, akik osztoznak a kultúra adott összetevőjében. A szabályhoz hasonlóan (2.1Aa), az intézmény is lehet pusztán a kultúra kognitív alkotórésze, s ilyen értelemben az intézmény annyiban képezi a kultúra alkotórészét, amennyiben az egyének meghatározott körében mindenki ismeri, és mindenki feltételezi másokról, hogy ismerik az adott intézményt, illetve az intézmény releváns szabályait. A modern társadalomban az intézmények többnyire ilyen természetűek, azaz csupán – az egyének szűkebb vagy tágabb körében – a kultúra kognitív alkotórészeit képezik. Értékelő értelemben az intézmény annyiban képezi a kultúra alkotó-

részét, amennyiben az egyének adott körében az adott intézményes szabályok elvárásai az egyének számára egyaránt mintaként szolgálnak a cselekvések értékeléséhez. Kifejező értelemben az intézmény annyiban képezi a kultúra alkotórészét, amennyiben az egyének érzelmileg is azonosulnak az adott intézmény szabályaival, amelyek kifejezik személyes motívumaikat.

Parsons megkülönbözteti egyrészt a relációs intézményeket, amelyek a kölcsönhatásokban részt vevő felek státuszainak és szerepeinek a meghatározása révén határozzák meg a kölcsönhatásokat. Másrészt a szabályozó intézményeket, amelyek erkölcsi-integratív mintákból állnak. Harmadrészt a kulturális intézményeket, amelyek csupán kulturális irányultságok mintáiból (pl. meggyőződésekéből, kifejező szimbólumokból, az elfogadható viselkedésre vonatkozó elképzelésekből) épülnek fel, nem közvetlenül bizonyos cselekvésekre vonatkozó kötelezettségekből. (Parsons 1951:51-52) Ahogyan mi értelmezzük az intézmény fogalmát, elvileg nem, de a valóságban közel áll ahhoz, amit Parsons relációs intézményeknek nevez, bár majd látjuk, hogy sajátos körülmények között az erkölcs is lehet az intézmény funkcionális megfelelője.

B) Az intézmény fedezete

Az ellenőrzés széles körben használt fogalmához kapcsolódva szükségesnek tartjuk bevezetni a fedezet fogalmát, bár e kifejezés, illetve fogalom nem használatos a szociológiai irodalomban. A kifejezést főleg a közgazdaságtanból vettük át, de nem az ott használt értelemben használjuk, e kifejezéssel jelölt fogalom az intézmény létrehozására és érvényességének a fenntartására vonatkozik.

- Az *intézmény fedezetének* nevezzük az adott intézményt alkotó szabályok létrehozásának, megváltoztatásának, és az intézményes szabályok érvényességi körébe eső cselekvések ellenőrzésének a képességét.

A fedezet fogalma ezek szerint egyrészt magában foglalja az ellenőrzés képességét, tehát az intézményes szabályok szempontjából releváns cselekvések megfigyelésének, a cselekvések értékelésének, és a szankcionálásnak a képességét. E fogalom ebből a szempontból felöleli azt, amit Hechter egyrészt megfigyelő képességnek, másrészt szankcionáló képességnek nevez, mivel ő a cselekvések és a szabályok összevetését beleérti a megfigyelésbe. (Hechter 1987:50-51) Másrészt azonban e fogalom bővebb, mint az ellenőrzés képessége, mert magában foglalja az adott szabályok létrehozásának és megváltoztatásának a képességét is. A fedezetnek ez az utóbbi összetevője a lényegesebb, mert elvileg akik létrehozzák és megváltoztathatják a szabályokat, végső soron ők rendelkeznek az ellenőrzés képességével is, de ezt a képességet bizonyos mértékben átruházhatják más egyénekre.

- Meghatározott fedezettel elvileg csak az intézmények, illetve az intézményes szabályok rendelkeznek, az erkölcsi szabályok és általában az intelmek fedezete meghatározatlan, szétszórt.

Az intézményes szabályok esetében a fedezet fogalmának bevezetésére, illetve az ellenőrzés és a fedezet fogalmának megkülönböztetésére főleg azért van szükség, mert a fedezettel rendelkező, és az ellenőrzést közvetlenül végző egyének köre többnyire nem esik egybe. A fedezettel általában rendelkező egyén vagy csoport ugyanis gyakran másokat jogosít fel az ellenőrzés közvetlen gyakorlására, miközben a szabályok létrehozásának és megváltoztatásának a képességével tulajdonképpen az adott egyén vagy csoport rendelkezik. A szabályok természetét viszont nem az határozza meg alapvetően, hogy kik gyakorolják közvetlenül

az ellenőrzést, hanem az, hogy kik hozták létre és kik változtathatják meg a szabályokat, és végső soron kik ellenőrzik az érvényesülésüket, tehát hogy kik rendelkeznek a fedezettel.

Egy intézmény fedezetét alkotó képesség, illetve képességek általában más intézmények által meghatározottak. Például egy vezető ellenőrzési hatáskörét biztosíthatja a felsőbb vezető intézményes hatásköre, egy vállalat tulajdonosa intézményes szabályokat alkothat a vállalat működtetésére vonatkozóan, de tulajdonát is intézmények határozzák meg stb. Végső soron, esetleg az intézmények többszörös áttételén keresztül, minden intézménynek csupán két fajta fedezete lehet: (1) az adott intézmény érvényességi körébe eső egyének és csoportok megegyezése, és/vagy (2) a fizikai kényszerítés alkalmazásának a képessége. Számbelileg eleve korlátozott az egyéneknek az a köre, amelyen belül a megegyezés önmagában elegendő alapját képezheti az intézmények fedezetének. Viszonylag nagy számú egyének körében érvényes intézmények végső fedezetét csak a fizikai kényszerítés alkalmazásának a központosított képessége alkothatja.

3.2. Az intézmény érvényessége

A) Az intézmény érvényessége és érvényességi köre

a) Az intézmény érvényességének értelmezése

Mikor tekinthetünk egy intézményt meghatározott vonatkozásban érvényesnek? Az intézmény érvényességén tulajdonképpen az intézményes szabályok érvényességét értjük, tehát az a kérdés, hogy mikor tekinthetjük az intézményes szabályokat meghatározott vonatkozásban érvényeseknek. Más megfogalmazásban itt arról a kérdéstről van szó, hogy egy szabálynak tünő elvárás mikor valódi szabály, mikor nem csupán leírt, kimondott, vagy elképzelt gondolat. A szabály fogalmának különböző felfogásaihoz természetesen a szabályok érvényességének különböző értelmezései kapcsolódnak. E kérdéssel kapcsolatban először emlékeztetünk arra, hogy megkülönböztethetjük a szabály fogalmának szimbolikus vagy értékelő jellegű, „statisztikai” jellegű és reaktív felfogását. (Gibbs 1981:7-18) E három felfogás ugyanis különbözőképpen értelmezi a szabályok érvényességét.

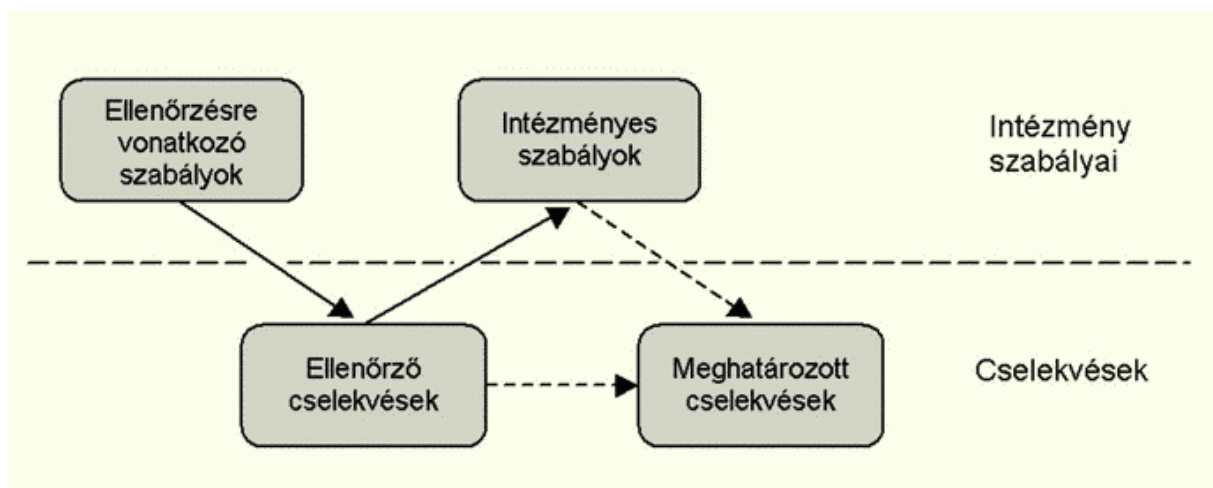
Abban a felfogásban, amelyben a szabály fogalma a cselekvések kollektív értékelésére vonatkozik, egy szabály annyiban érvényes, amennyiben az egyének adott körében általános egyetértés alakult ki a releváns cselekvések értékelésére vonatkozóan. (Vö.: Habermas 1984:88-89; ill. 1987:51) Parsons felfogása szerint az intézményes szabályok annyiban érvényesek, amennyiben azokat az általuk érintett egyének legitim szabályokként ismernek el, azon értékek alapján, amelyeket egymással egyetértésben magukénak vallanak. (Parsons 1971:9-10; ill. 2000:44) A szabály fogalmának „statisztikai” jellegű felfogása szerint egy szabály annyiban tekinthető érvényesnek, amennyiben ténylegesen megvalósul a cselekvésekben. Reaktív értelmezésben egy szabály annyiban érvényes, amennyiben a releváns cselekvéseket pozitív vagy negatív szankciók követik.

A jogszabályok vonatkozásában is megtaláljuk a szabályok érvényességének fent említett különböző értelmezéseit. Hart sajátos felfogása szerint viszont az az állítás, hogy egy adott jogszabály érvényes, azt jelenti, kielégíti az elismerési szabály által támasztott követelményeket. Azaz az elismerési szabály által az erre felruházott egyének alakították ki az adott szabályt, az elismerési szabálynak megfelelő módon. Az ilyen értelemben érvényesnek tekinthető szabályok nem feltétlenül valósulnak meg általánosan az érvényességi körükbe eső egyének cselekvéseiben. (Hart 1995:124-125)

A szabály érvényességének a meghatározásában kapcsolódunk a szabály fogalmának a korábbi meghatározásához. Láttuk (2.1A), hogy a szabály a tényleges érvényesítés szándékával közölt elvárás vagy elvárások összessége, és a szándék előfeltételezi az ellenőrzés bizonyos mértékű képességét.

- Egy szabályt vagy egy *intézményes szabályt* annyiban tekintünk *érvényesnek*, amennyiben a szabály szubjektuma, azaz megfogalmazója és közlője részéről adott a szándék a szabály tényleges érvényesítésének az előmozdítására, és adott a cselekvési képesség bizonyos mértéke a szabály szempontjából releváns cselekvések ellenőrzésére.

Az intézményes szabályok esetében az ellenőrzés is szabályozott, ezért az intézményes szabály tényleges érvényesítésére irányuló szándéknak, és az ellenőrzés képességének elvileg meg kell nyilvánulnia abban, hogy az ellenőrzésre vonatkozó szabályok ténylegesen érvényesülnek. Tehát úgy is fogalmazhatunk, hogy egy intézményes szabályt annyiban tekintünk érvényesnek, amennyiben az adott szabály szempontjából releváns cselekvések ellenőrzésére vonatkozó szabályok ténylegesen érvényesülnek.

3.2. ábra: Az intézmény érvényessége

A 3.2. ábra azt szemlélteti, hogy az intézmények elvileg szimbolikus és kulturális természetűek, szabályokból állnak, de az intézmény fogalma magában foglal egy tényszerűsége vonatkozó előfeltételezést. Nevezetesen azt, hogy az intézményes szabályok ellenőrzésére vonatkozó szabályok ténylegesen érvényesülnek. Ezen előfeltételezés viszont magában foglalja a szándékra és az ellenőrzés képességére vonatkozó fentebb említett előfeltételezéseket. Ezek az előfeltételezések ugyanakkor nem jelentik azt, hogy az intézményes szabályok is feltétlenül érvényesülnek, azaz feltétlenül megjelennek a szabályozott cselekvésekben.

Például az a szabály, hogy a tömegközlekedési eszközöket érvényes jeggyel vagy bérlettel lehet igénybe venni, érvényesnek tekinthető, amennyiben az adott szabály betartásának ellenőrzését szolgáló szabályok érvényesülnek. Azaz, ha időnként megjelennek az ellenőrök és felszólítják az utasokat a jegyek vagy bérletek felmutatására, s megbüntetik a szabálytalanul utazókat. Az ellenőrzésnek ez a módja azonban nyilvánvalóan lehetővé teszi azt is, hogy valaki alkalmanként vagy akár rendszeresen jegy vagy bérlet nélkül utazzon, vállalva a "lebukás" veszélyét, vagy bizonyos módon kijátszva az esetenkénti ellenőrzést. Tehát ez az értelmezés azt sem jelenti, hogy az érvényesnek tekinthető intézményes szabályok megsértését feltétlenül negatív szankció követi. Például egy jogszabály érvényesnek tekinthető, ha a jogalkotók részéről adott a valóságos szándék és bizonyos mértékű képesség az adott szabály tényleges érvényesítésére. Ennek elvileg meg kell jelennie abban, hogy az adott szabály

ellenőrzése vonatkozásában például a rendvédelmi szervek, a bíróságok stb. a rájuk vonatkozó, és az ellenőrzésre vonatkozó szabályoknak megfelelően végzik munkájukat.

b) Az intézmény érvényességi köre

Az intézmény érvényességi körét is az intézményes szabályokhoz kapcsolódó további szabályok határozzák meg. Az intézmény érvényességi köre, amennyiben az nem magától értetődő, több szempontból meghatározott. A legfontosabb szempontok, amelyek szerint az intézmény érvényességi köre meghatározott, általában a következők.

- Az *intézmény érvényességi köre* általában meghatározott a következő szempontokból: az intézmény érvényességi körébe tartozó (1) egyének vagy csoportok, (2) cselekvések vagy tevékenységek, (3) dolgok meghatározása; az intézmény (4) térbeli és időbeli érvényességi körének a meghatározása; esetleg (5) olyan eseményeknek, mások olyan cselekvéseinek a meghatározása, amelyek megvalósulása esetén érvénybe lépnek az adott intézményes szabályok.

Az intézmény érvényességi körébe tartozó egyének köre meghatározható egyrészt az egyének személytelen tulajdonságai (például kor, nem, lakóhely, szakképzettség, foglalkozás) alapján. Így egy adott intézményes szabály egy adott személyre annyiban vonatkozik, amennyiben e személytelen tulajdonságai alapján az érvényességi körbe tartozóként határozták meg. Az egyének köre meghatározható másrészt a személyek megnevezésével, kijelölésével vagy kinevezésével. A megnevezés, kijelölés vagy kinevezés is kötődhet valamilyen személytelen tulajdonsághoz, de ebben az esetben nem valamennyi egyén tartozik az adott intézményes szabály érvényességi körébe, aki rendelkezik az adott tulajdonsággal, hanem csak az ily módon kiválasztott személyek.

Az érvényességi körbe tartozó cselekvések vagy tevékenységek meghatározása történhet például a releváns cselekvések, tevékenységek jellegének meghatározásával (pl. munkatevékenység, sporttevékenység stb.), a tevékenység céljának, funkciójának a meghatározásával, vagy annak a dolognak a meghatározásával, amelyre a releváns cselekvések irányulnak. Az érvényességi körbe tartozó dolgok vonatkozásában meghatározást igényelhet például, hogy milyen dolgok használatára, kezelésére, birtoklására vonatkozik az intézményes szabály. Milyen dolgokat ruház fel valamilyen szimbolikus tulajdonsággal az adott szabály, például milyen dolog tekinthető pénznek, oklevélnek vagy igazolványnak. Ha az érvényességi kör egyéb szempontú meghatározása alapján ez nem egyértelmű, körülhatárolt az a térbeli terület és az az időszak, amelyen belül meghatározott személyek, aktivitások, dolgok az intézmény érvényességi körébe esnek. Egy adott cselekvőre vonatkozó intézményes szabályok esetleg attól függően lépnek érvénybe, hogy mások hogyan cselekszenek, vagy emberi viselkedésekből álló eseményeken túl milyen egyéb események (pl. vihar, tűz, árvíz) következtek be.

Az egyes intézmények nagymértékben különbözhetnek abban a tekintetben, hogy érvényességi körük milyen mértékben korlátozott vagy kiterjedt. Egyes intézmények például az egyének tevékenységének csak egy bizonyos fajtájára egy szűken körülhatárolt helyen és időben vonatkoznak. Más intézmények érvényességi köre viszont, az érvényességi körbe eső egyéneket adottaknak véve, más szempontokból lehet jóval kiterjedtebb.

B) Az intézményes helyzet, a szerep és a szereplehetőségek

a) Az intézményes helyzet és szerep fogalma

Az egyének intézmények érvényességi körein belüli elhelyezkedésére vonatkozik az intézményes helyzet, az intézményes szerep és a szereplehetőségek fogalma. E három fogalom közül az első két fogalom különböző értelmezései (többnyire a státusz és a szerep kifejezésekkel jelölve) széles körben használatosak a szociológiai irodalomban, a szereplehetőségeket viszont új kifejezésként és nagyrészt új fogalomként vezetjük be.

A szerep fogalmát is különböző értelemben használják a szociológiai irodalomban. E fogalom három jellemző felfogásával találkozhatunk, amelyek nagyrészt kapcsolódnak a szabály és az intézmény fogalmának bizonyos, korábban tárgyalt felfogásaihoz. Az egyik jellemző felfogás szerint a szerep elvárásokból vagy szabályokból épül fel, a másik felfogás szerint a szerep a cselekvő egyén tudatára, felfogására jellemző, ismét más értelemben a szerepet rendszeresen megfigyelhető cselekvések alkotják. (Vö.: Coulson 1972:108-109)

A normativista-funkcionalista felfogás Linton (1936) klasszikus meghatározásához kapcsolódik, amely szerint a szerep egy adott státuszra vagy helyzetre vonatkozó elvárásokat, szabályokat foglalja magában. Így beszélhetünk például az orvos, az igazgató, az egyetemi hallgató, a családfő, az anya stb. szerepéről. E felfogás legjellemzőbb képviselője Parsons, aki szerint a státusz-szerep köteg a társadalmi rendszer legjelentősebb egysége. A státusz a cselekvő helye a társadalmi rendszerben más cselekvőkhöz viszonyítva, helye a kapcsolatok rendszerében mint struktúrában. A szerep viszont arra vonatkozik, amit a cselekvő tesz a másokkal való viszonyában, a társadalmi rendszerre vonatkozó funkcionális jelentőségével összefüggésben szemlélve. A cselekvő ebben az értelemben egy összetett kötege a státuszoknak és a szerepeknek. (Parsons 1951:25-26)

A fenti megfogalmazás alapján arra is gondolhatnánk, hogy a szerep cselekvésekből épül fel, de Parsons szerint a szerep alkotórészeit inkább elvárások, illetve szabályok képezik, és a szerep a kultúra alkotórésze. E kétértelműségnek Parsons valószínűleg azért nem tulajdonít különösebb jelentőséget, mert eleve feltételezi, hogy az elvárások, illetve szabályok és a tényleges cselekvések megfelelnek egymásnak. Felfogása szerint egy adott cselekvő szempontjából nézve egy adott értékre vonatkozó elvárás-rendszernek mindig kettős oldala van. Az adott egyén saját cselekvéseire vonatkozó elvárások a szerepelvárások, a saját cselekvéseire reagáló más egyének cselekvéseire vonatkozó elvárások a szankciók, amelyek az adott cselekvő számára lehetnek pozitívak vagy negatívak. A szerepelvárások és a szankciók egymás fordítottjai, ami szerepelvárás az egyik fél számára, az szankció a másik fél számára, és viszont. Parsons elméletének a rendszeres részében előfeltételezi a szerepek, illetve a szerepelvárások intézményesülését. De valójában a szerepelvárások intézményesülése különböző mértékű lehet, az egyik póluson a teljes intézményesülés, a másik póluson a teljes anomia található. (Parsons 1951:38-39; Parsons – Shils 1962B:190-191; ill. 1988:5-6)

Parsons szerint a szerep érvényességi körébe tartozást meghatározó tulajdonságra szert lehet tenni születés, kinevezés, vagy spontán szelekció, és ezzel összefüggésben az egyének saját törekvéseinek az eredményeként. A valóságban azonban e három típus különböző változataival és különböző kombinációival találkozhatunk. A kinevezés általában kombinálódik a saját törekvés eredményeként elért tulajdonsággal. (Parsons 1951:117-118) Egy adott rokonságba vagy családba való beleszületés meghatározza az egyén kezdeti státuszát, és a társadalmi struktúra más részeihez fűződő viszonyai kezdetben csak a rokonság vagy család mint egység külső társadalomhoz fűződő viszonyai által közvetítettek. (Uo.:154)

Berger és Luckmann fenomenológiai tudásszociológiájában a szerep egy adott cselekvésmód társadalmilag objektivált tipizációja, és ilyen értelemben a szerep a kultúra alkotórészét képezi. Az említett szerzők abból indulnak ki a szerep fogalmának meghatározásában, hogy az egyének nem csak egyes cselekvéseket, hanem cselekvési módokat is tipizálnak. A tipizálás eredményeként egy cselekvést és annak értelmét a konkrét kivitelezéstől és az ahhoz kapcsolódó szubjektív folyamatoktól leválasztva is meg lehet érteni. Így az adott cselekvési mód megvalósítása folyamán az egyén azonosul az adott cselekvésmód társadalmilag objektivált tipizációjával, de énjének, illetve személyiségének egészétől el is különíti az adott cselekvési módot. A szerep a cselekvők olyan típusa, amely a közösen objektivált cselekvési módot valósítja meg. A szerepek attól függően intézményesülnek, hogy a viselkedés egyes területei mennyire fogékonyak az intézményesülés iránt. Az intézmények a szerepek segítségével válnak a cselekvő egyének tapasztalatának részeivé, és a szerepek révén nyilvánulnak meg a cselekvésekben. Az egyének saját szerepeiket elsajátítják, s e szerepek eljátszásával vesznek részt a társadalmi életben. Egy adott szerep minden feltételezhető hordozójától megkövetelhetik, hogy azokhoz a szabályokhoz tartsa magát, amelyek az intézményes hagyomány részét képezik, amelyek hitelesítik a szerep minden hordozóját. (Berger – Luckmann 1998:104-108)

A normativista és a kreativisták szemléletmód határán elhelyezkedő szimbolikus interakcionista elméletek nagyrészt elismerik a viszonylag tartós szerepek létezését, amelyek a kultúra alkotórészét képezik. E felfogás képviselői azonban jellemzően a szerepek szubjektív értelmezésére, a szerepfelfogásra helyezik a hangsúlyt, és e szerint az egyének nagyrészt alkotó módon alakítják ki saját szerepfelfogásukat. (Heiss 1981:96-101) E felfogás jellemző képviselőjeként az alábbiakban Goffman interakcionista elméletére hivatkozhatunk.

Goffman is egy adott státusszal vagy helyzettel összefüggésben határozza meg a szerep fogalmát. Felfogása szerint „A státusz egy bizonyos helyzet (a fordításban: pozíció – FZ), a helyzetek valamely rendszerében vagy sémájában, amelyet kölcsönös kötelek, a helyzetek birtokosainak jogai és kötelességei kapcsolnak az adott egységen belüli többi helyzethez.” (Goffman 1981:10) A szerepfogalom egy „kibővített változatát” fogadja el. (Uo.:9) E kibővített szerepfogalmon belül különbséget tesz a normatív szerep és a tényleges vagy tipikus szerep között. Normatív értelemben „A szerep az a tevékenység, amelyet bizonyos helyzetű ember akkor végezne, ha kizárólag a helyzetéből adódó normatív követelmények alapján kellene cselekednie. A szerep ebben a normatív értelemben megkülönböztetendő a szerepalakítástól vagy a szerepmegvalósítástól, amely valamely egyén tényleges viselkedése, mikor helyzetének megfelelően cselekszik.” (Uo.:10) A normatív szereptől tehát megkülönbözteti a tényleges vagy tipikus szerepet: „E javított értelemben a szerepet most már úgy határozhatjuk meg, mint egyének tipikus reagálását egy bizonyos helyzetben (a fordításban: pozícióban – FZ). (Uo.:21)

Goffman felfogása szerint meg lehet különböztetni adott szituációban, illetve adott körülmények között cselekvő egyének magatartásának két, illetve három részét. Egyrészt meg lehet különböztetni a magatartás esetleges vonatkozásait, amelyek nem jellemzőek az adott vagy hasonló helyzetben lévő (pl. sebész vagy nővér), és az adott körülményekhez, illetve az adott konkrét szituációhoz hasonló szituációkban (pl. műtétek alkalmával a résztvevők jelenlétében) cselekvő egyének magatartására. Másrészt a tényleges vagy tipikus szerepet, mint az adott helyzetben és az adott szituációhoz hasonló szituációkban tipikus magatartást. Harmadrészt a tényleges vagy tipikus szerepnek is meg lehet különböztetni azt a részét, amely megfelel a normatív szerepnek. Tehát egyrészt a tényleges tevékenység vagy magatartás eltérhet a tényleges vagy tipikus szereptől mint tipikus magatartástól, másrészt a tipikus szerep rendszerint eltér a normatív szereptől. „Ahol valamely szerep normatív keretbe ágyazódik, az adott helyzetben (a fordításban: pozícióban – FZ) lévő egyénekre ható bonyolult erők

várhatóan biztosítják majd, hogy a tipikus szerep bizonyos mértékig eltérjen a normatív modelltől, függetlenül attól a társadalmi életben meglevő tendenciától, hogy amit rendszerint tesznek, azt olyasvalamivé alakítsák, amit tenni kellene. Általában tehát különbséget kell tennünk tipikus szerep, a szerep normatív oldala és adott egyén tényleges szerepalakítása között.” (Goffman 1981:21-22) A Goffman által úgynevezett „szereptávolítás”, tehát az adott helyzetben lévő, és az adott konkrét szituációhoz hasonló szituációkban cselekvő egyénekre érvényesnek tekinthető szabályoknak nem megfelelő magatartás tipikusan a szerep része, de nem tartozik a normatív szerephez. (Uo.:52, 92)

A kreativista szemléletmódhoz közelebb álló szimbolikus interakcionista elméletek a szerepek esetlegességét hangsúlyozzák, és e szerint a szerepek a cselekvő egyének beállítottságát, felfogását, vagy viselkedését fejezik ki. Turner interakcionista felfogása szerint a szerep a viselkedés összefüggő mintázata, amelyet adott cselekvő a vele kölcsönhatásban lévő másik félnek tulajdonít. A cselekvő hajlamos arra, hogy mások cselekvéseit rendezett mintázatokban észlelje, és ez a hajlandóság formálja a viselkedéseket szerepekbe. A szerepre vonatkozó elképzelés a szerepfelfogás, amelyet az egyén a másik cselekvéseinek a megfigyelése révén alakít ki. Mivel az adott egyén a másik fél megfigyelt cselekvéseiből következtet a másik fél szerepére, a feltételezett szerep mindig ideiglenes, a kölcsönhatásokon belüli újabb cselekvések fényében ki van téve a felülvizsgálatnak. (Turner 1962:22) Blumer szimbolikus interakcionista elméletében elvileg a szerepeket is a cselekvések következményeiként, nem pedig kulturális természetű meghatározó tényezőiként értelmezi. Azt írja például, hogy „...a társadalmi struktúra, bármilyen szempontból nézve, olyan kifejezések által képviselve mint társadalmi helyzet, státusz, szerep, hatalom és tekintély, azokra a kapcsolatokra utal, amelyek az egyének másokra irányuló cselekvéseiből erednek.” (Blumer 1969:6-7)

Mi nagyrészt ahhoz a felfogáshoz kapcsolódunk, amely szerint a szerepek egy adott státuszra vagy helyzetre vonatkozó elvárásokból, illetve szabályokból épülnek fel. Egyes szerzők a státusz (status), mások a helyzet (position) kifejezést használja a szóban forgó, és a szereppel összefüggésben értelmezett fogalom jelölésére. Mi a következőkben normatív helyzetről, illetve szűkebb értelemben majd intézményes helyzetről beszélünk hasonló értelemben.

A normatív helyzet és a szerep egymásra vonatkoztatott meghatározása azonban problematikusnak tűnik. (Vö.: Pataki 1982:244-246) Ugyanis egyfelől a szabályoktól eltekintve nem értelmezhető egy adott egyén normatív helyzete, másfelől az egyén normatív helyzetétől függően válnak bizonyos szabályok, illetve elvárások relevánssá az adott egyén számára. Például a férj, házas, apa, anya, igazgató, vállalkozó, munkavállaló mint valamiféle helyzetre utaló kifejezések már önmagukban is bizonyos szabályokat feltételeznek, e szabályok nélkül semmitmondóak. Tehát egyrészt a normatív helyzetet is a szabályok vagy a szabályok bizonyos vonatkozásai jelölik ki, másrészt a szabályok érvényességi körei a cselekvő egyének normatív helyzetére vonatkoztatva meghatározottak. Úgy tűnik tehát, hogy itt egy körben forgó magyarázatról van szó, a szabályokból magyarázhatjuk a normatív helyzetet, és a normatív helyzetből a szerepet alkotó releváns szabályokat. A szóban forgó két fogalom ilyen egymásra vonatkoztatását esetenként úgy fogalmazzák meg, hogy a normatív helyzet, illetve a státusz és a szerep ugyanazon létező statikus és dinamikus oldala. Ezt a problémát úgy oldhatjuk meg, ha elvileg egyértelműen megkülönböztetjük egymástól azokat a szabályokat, illetve a szabályok azon vonatkozásait, amelyek a normatív helyzetet jelölik ki, és amelyek a szerepet alkotják.

Normatív helyzetnek nevezzük az adott (vagy elképzelt) egyén vagy csoport helyzetét egy adott szabályrendszer szabályainak az érvényességi köreiben, amelyet a szabályok érvényességi körét meghatározó külön szabályok, vagy a szabályokhoz kapcsolódó és az érvényességi körre vonatkozó utalások jelölnek ki. Minket tulajdonképpen nem általában a normatív helyzet, hanem az – ehhez képest szűkebben értelmezhető – intézményes helyzet

érdekel, és úgy tűnik, hogy a fent említett megkülönböztetés az intézmények vonatkozásában elvileg egyértelműen megoldható.

Korábbi (3.1Ab) meghatározásunk szerint az intézmény egy összetett szabályrendszer, amely tipikusan a következő szabályokat foglalja magában: (1) az intézményes szabályokat mint kötetmeket, (2) az intézményes szabályok érvényességi körét meghatározó szabályokat, valamint (3) az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének ellenőrzését meghatározó szabályokat. Ha ezeket a tipikus szabályokat egy adott cselekvőre vonatkoztatjuk, akkor az intézményes helyzetet az intézményes szabályok érvényességi körét meghatározó szabályok határozzák meg, illetve jelölik ki, a szerepet viszont az adott egyénre nézve érvényesnek tekinthető intézményes szabályok alkotják. Végül az intézményes szabályok érvényesülésének ellenőrzését meghatározó szabályok a cselekvő szempontjából nézve a várható szankciókat jelentik, de itt ezzel a kérdéssel már nem foglalkozunk.

Tehát az intézményes helyzetet az intézményes szabályok érvényességi körét meghatározó szabályok határozzák meg, illetve jelölik ki. Megjegyezzük, hogy az intézményes helyzet fogalma nem azonos a társadalmi helyzet vagy a társadalmi státusz, illetve állapot fogalmával. Az utóbbi fogalmak meghatározásával majd a tizenkettedik fejezetben foglalkozunk.

- *Intézményes helyzetnek* nevezzük az adott (vagy elképzelt) egyén vagy csoport helyzetét egy adott intézmény vagy intézményrendszer intézményes szabályainak az érvényességi köreiben, amelyet az intézményes szabályok érvényességi körét meghatározó szabályok jelölnek ki.

Az intézményes szabályok érvényességi körét meghatározó azon szabályokat, amelyek az érvényességi körbe tartozó egyéneket jelölik ki, *kijelölő szabályoknak* is nevezhetjük. Az intézményes helyzet tehát azokkal az ismertető jegyekkel jellemezhető, amelyekre vonatkoztatva az intézményes szabályok érvényességi körei az egyének vonatkozásában meghatározottak. Korábban (3.2Ab) láttuk, hogy az intézmény érvényességi körébe tartozó egyének köre meghatározható egyrészt az egyének bizonyos személytelen tulajdonságai alapján, másrészt a személyek megnevezésével, kijelölésével vagy kinevezésével.

Amennyiben az intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyének személytelen tulajdonságok révén meghatározottak, az intézményes helyzet nem más, mint azon tulajdonság, vagy tulajdonságok azon összessége, amelyre vagy amelyekre vonatkoztatva meghatározottak az adott intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyének. Így például egy adott intézmény szempontjából egy adott egyén helyzete esetleg jellemezhető azzal, hogy harmincöt év alatti, házas, alkalmazott, és ezzel összefüggésben beleesik az adott intézmény bizonyos intézményes szabályainak az érvényességi körébe. Egy másik egyén helyzete egy másik intézmény szempontjából nézve esetleg jellemezhető azzal, hogy fiatalos, eltartott és középiskolai tanuló, és ezzel összefüggésben szintén beleesik bizonyos intézményes szabályok érvényességi körébe. Amennyiben az adott intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyének megnevezés, kijelölés, kinevezés révén meghatározottak, a helyzetet jelölheti csupán egy elnevezés, amelyre hivatkozva a kijelölt vagy kinevezett egyénre nézve érvényeseknek tekinthetők bizonyos szabályok. Így például valakinek az intézményes helyzetét jelölheti az igazgató, az osztályvezető, a művezető, az esztergályos, a gépiró, a pénzügyi előadó, a gondviselő vagy az eltartott elnevezés. A csupán elnevezéssel meghatározott helyzetbe az egyes egyének kiválasztás, kijelölés, kinevezés alapján kerülhetnek. A helyzet olyan ismertető jegye, amely egy adott intézmény szempontjából nézve csupán elnevezés, egy másik intézmény szempontjából nézve már lehet eleve adott releváns tulajdonság. Például egy vállalatban belül az igazgató, az osztályvezető, az esztergályos, a munkaköri leírások szempontjából nézve csupán elnevezések, de például a vállalatban belüli

lakásszerzési vagy közlekedési támogatásra vonatkozó szabályok szempontjából nézve már eleve adott tulajdonságok.

Az intézményes helyzet kijelölése egyes esetekben részben lehet ön-kijelölés is, amikor bizonyos intézményes szabályok érvényességi körébe az egyén részben annak függvényében eshet, hogy az adott körülmények között mi a releváns szándéka. Például nem feltétlenül vásárló az, aki belép egy üzletbe, hiszen lehet, hogy csupán az eső elől húzódott fedél alá, esetleg az egyik eladóval szeretne megismerkedni, de lehet munkaügyi ellenőr vagy fogyasztóvédelmi felügyelő is. A vásárló mondjuk olyan egyén, aki a vásárlás szándékával lép be egy adott üzletbe, és rendelkezik a vásárláshoz szükséges vásárlóeszközzel. Ezen túlmenően a „vásárló” csupán elnevezés, amelyre hivatkozva lehet megfogalmazni azokat a szabályokat, amelyek az üzletbe vásárlás szándékával belépő, és a szükséges vásárlóeszközzel rendelkező egyénekre vonatkoznak.

Az intézményes helyzethez képest az intelmek vonatkozásában a normatív helyzet meghatározása kevésbé egyértelmű, mivel az intelmek tényleges érvényesülésének az ellenőrzése elvileg nem szabályozott, és ezzel összefüggésben az ilyen szabályok érvényességi köre is kevésbé egyértelműen meghatározott. Úgy tűnik, hogy az intelmeknek tekinthető szabályok köznap megfogalmazásai eleve magukban foglalják egyrészt az elvárások megfogalmazását, másrészt az adott elvárások érvényességi körére, és ezen belül az elvárások érvényességi körébe eső egyénre vagy egyénekre, tehát a normatív helyzetre való utalást. Például az a szabály, hogy „a férfiaknak nem illik kifesteni az ajkukat vagy a szemöldöküket”, vagy „az ismerősöknek illik köszönteniük egymást, ha találkoznak” egyrészt magában foglalja az elvárást, másrészt utal arra a normatív helyzetre (férfi, ismerős), amelyre vonatkoztatva az adott elvárás érvényesnek tekinthető.

Láttuk tehát, hogy az intézményes helyzetet az intézményes szabályok érvényességi körét meghatározó szabályok jelölik ki, illetve határozzák meg. Az intézményes szerepet viszont egy adott helyzetben lévő egyénre érvényesnek tekinthető intézményes szabályok alkotják.

- Az *intézményes szerep* azon intézményes szabályok többé vagy kevésbé rendezett összessége, amelyek érvényesek az adott intézményes helyzetben lévő egyénre vagy egyénekre nézve.

Adott egyénre vonatkoztatva az intézményes szerep fogalma tehát arra a kérdésre ad választ, hogy az egyáltalán érvényben lévő intézményes szabályok közül a szubjektumra mely intézményes szabályai vonatkoznak.

Elfogadjuk a szerep fogalmának olyan tág értelmezését, amely szerint szerepekről nem csak az intézményes szabályok, hanem intelmek vonatkozásában is beszélhetünk, de számunkra az intézményes szerepek lesznek igazán lényegesek. E felfogás szerint tehát különbséget tehetünk az intézményes szerepek és a nem intézményes szerepek vagy intellektuális szerepek között. Az *intellektuális szerep* azon szabályok mint intelmek, illetve e szabályok elvárásainak többé vagy kevésbé rendezett összessége, amelyek érvényesek az adott normatív helyzetben lévő egyénre vagy egyénekre nézve. A különböző intelmek jelentőségének megfelelően viszonylag a legjelentősebb intellektuális szerepek az *erkölcsi szerepek*, amelyek erkölcsi szabályokból épülnek fel. Bár Goffman társadalmi intézményeknek tulajdonképpen a szervezeteket nevezi, mégis hasonló értelemben tesz különbséget a szerepek között, amikor azt írja, hogy a társadalmi intézményeken belüli helyzetekhez kötött szerepeken túl figyelembe vehetünk úgynevezett „diffúz” vagy általános szerepeket is, például az életkorral, a nemmel vagy a lakóhellyel összefüggő szerepeket, amelyek módosítják az előbbi szerepek eljátszását. (Goffman 1981:93)

Természetesen egy adott egyénnek is lehetnek különböző szerepei, a szubjektumon kívül más csomópontok – például valamilyen tevékenységi funkció ellátása, valamilyen dolog birtoklása stb. – köré szerveződve. A szerepek viszonylag állandóak, nem a szerepek változnak, hanem az egyén változtatja normatív vagy intézményes helyzetét, és ezzel összefüggésben a releváns szerepét. Például az egyén munkahelyén dolgozik, mondjuk osztályvezetői szerepben, a munkaidő végeztével hazafelé betér egy boltba azzal a szándékkal, hogy vásárolni szeretne, itt a vevő szerepébe kerül, majd hazaér, ahol a házastárs és az apa vagy az anya releváns szerepébe kerül. A szerepeknek ezt az összességét egyes szerzők *szerepkészletnek* nevezik.

b) A szereplehetőségek fogalma

A fenti meghatározás szerint a szerepek az adott egyénre vonatkozó szabályokból, illetve normatív elvárásokból állnak. A későbbiek során azonban hasznos lesz számunkra egy olyan fogalom is, amelyben a szerepet az adott szubjektum cselekvési lehetőségeire és képességeire vonatkoztatva értelmezzük, és amelyet szereplehetőségeknek nevezünk. A szereplehetőségek fogalma arra a kérdésre ad választ, hogy normatív értelemben milyen cselekvési lehetőségeket és képességeket határoznak meg az adott szabályok.

- A *szereplehetőségek* az adott szubjektum olyan feltételezett aktuális cselekvési lehetőségei, amelyek megfelelnek a szerepét alkotó szabályok elvárásainak, tehát amelyekre az adott szubjektumra vonatkozó szabályok szimbolikus értelmezése révén következtethetünk.

Szereplehetőségekről elvileg az intézményes szerepek és az intellektuális szerepek vonatkozásában egyaránt beszélhetünk, de számunkra majd az intézményes szerepeknek megfelelő szereplehetőségek lesznek jelentősek. Hangsúlyozzuk, hogy a szereplehetőségek kiértelmezésében normatív álláspontra helyezkedünk, mivel eleve normatív természetű létezőről van szó, de a szereplehetőségek mint tényleges cselekvési lehetőségek elvileg sem feltétlenül valóságosak. A szereplehetőségek tehát egyrészt cselekvési lehetőségekként is feltételezettek, azaz valóságosak vagy nem valóságosak elvileg egyaránt lehetnek. Másrészt olyan értelemben is feltételezettek, hogy aktuális cselekvési lehetőségek, azaz hogy a szubjektum szándékától függően megvalósíthatók. Tehát a szereplehetőségek amennyiben valóságos cselekvési lehetőségek, akkor is egyaránt lehetnek aktuális vagy potenciális cselekvési lehetőségek. A kiemelt definícióhoz képest pontatlanabban, és részben ahhoz hasonlóan, ahogyan Goffman a normatív szerep fogalmát határozta meg (az idézetet lásd: 3.2Ba), úgy is fogalmazhatunk, hogy a szereplehetőségeket azok a feltételezett cselekvések alkotják, amelyeket a cselekvő abban az esetben valósítana meg, ha cselekvéseit kizárólag a szerepét alkotó szabályok határoznák meg, tehát eleve szándékában állna és képes lenne a szabályoknak megfelelően cselekedni.

Például egy munkahelyi szervezetben egy alkalmazott szereplehetőségeinek a részét képezheti, hogy munkájával kiváló minőségű terméket állítson elő, de ez esetleg nem valóságos cselekvési lehetőség, amennyiben az adott szervezetben általában jellemző körülmények (rossz gépek, rossz alapanyag, szervezetlenség) között egyetlen alkalmazott sem lenne képes kiváló minőségű terméket előállítani, rendelkezzen bármilyen jelentős cselekvési képességekkel. A szóban forgó alkalmazott szereplehetőségeinek a részét képezheti azt is, hogy bírósághoz fordulva orvosolja sérelmét, ha például nem biztosítják számára a törvényben előírt védőfelszerelést, vagy nem fizetnek túlóradíjat a túlórában végzett munkájáért. De ez a szereplehetőség lehet csupán potenciális cselekvési lehetőség, mert ha feljelentené vezetőit, esetleg csak azt érné el, hogy formálisan megnyeri a pert, majd egy hónap múlva elbocsátják.

A szereplehetőségek az eleve egységesnek feltételezett szabályrendszer szempontjából nézve, a normativista szemléletmód előfeltevéseinek megfelelően, aktuális cselekvési lehetőségek, azaz elvileg a szereplehetőségeket az egyén szándéka szerint megvalósíthatja. A szereplehetőségek mint aktuális cselekvési lehetőségek normatív értelemben egyrészt azáltal adóttak, hogy az egyén adott szerepében elvárhatja másoktól, hogy irányában oly módon cselekedjenek, hogy ezáltal aktuálisan lehetővé tegyék szerepének a megvalósítását. Másrészt a szerep normatív értelemben részben kifejezi, részben figyelembe veszi a szubjektum cselekvési képességeit.

A második fejezetben (1.2Ba) már utaltunk arra, hogy a cselekvési képességek lehetnek személyes képességek és csupán szabályok által létrehozott, illetve meghatározott képességek. A szerep normatív értelemben eleve kifejezi a tisztán szabályok által létrehozott képességeket azáltal, hogy a szerepet alkotó szabályok elvárásai nem csupán azt fejezik ki, hogy hogyan kellene vagy kell viselkedni meghatározott körülmények között, hanem az adott szubjektumot feljogosítják az adott viselkedésre, illetve felruházzák az elvárásoknak megfelelő cselekvések megvalósításának a képességével. A személyes képességeket a szerep elvileg két formában fejezi ki. Egyrészt olyan formában, hogy nagyrészt eleve meghatározott, hogy olyan személyes képességekkel rendelkező egyének kerülhetnek adott szerepekbe, akik e képességeiknél fogva alkalmasak az adott szerepnek megfelelő cselekvések megvalósítására. (Vö.: Parsons – Shils 1962B:199-200; ill. 1988: 14-15³; Goffman 1981.12-13)

A személyes képességeket a szerep másrészt normatív értelemben olyan formában fejezi ki, hogy amennyiben a szerep lehetővé teszi, hogy az adott szerepben lévő egyének különböző mértékben rendelkezzenek olyan személyes képességekkel, amelyek jelentősek az adott szerep ellátása szempontjából, az elvárások is differenciáltak a személyes képességek függvényében. Azaz az utóbbi esetben az adott szerepben lévőktől azt várják el, hogy személyes képességeikhez mérten valósítsanak meg bizonyos cselekvéseket, lássanak el bizonyos feladatokat, funkciókat. Parsons írja, hogy a tolerancia tartománya bizonyos mértékben intézményesített, és ennek a legfontosabb esete, amikor a szerepen belül a teljesítmények különböző szintjei lehetségesek, amelyekhez különböző szintű jutalmak tartoznak. (Parsons 1951:234-235) Nem mindenki képes a legnagyobb teljesítményre, de van egy olyan elvárás, hogy az egyénnek önmagához képest a legjobbat kell teljesítenie. (Uo.:270-271)

Bár a szóban forgó kifejezés, és bizonyos értelemben e kifejezéssel jelölt fogalom is újnak tekinthető, a szereplehetőségek a valóságban tulajdonképpen megfelelnek azoknak a feltételezett aktuális cselekvési lehetőségeknek, amelyeket jogoknak és köteleességeknek, vagy jogosultságoknak és kötelezettségeknek szokás nevezni, ha e fogalmakat inkább a köznapi jelentésüknek megfelelően, nem csupán a jogszabályokra vonatkoztatva értelmezzük. A jogok vagy *jogosultságok* a szerepet alkotó szabályoknak megfelelő olyan feltételezett aktuális cselekvési lehetőségek, amelyek cselekvésekbeni megvalósításának elmulasztásához nem kapcsolódnak negatív szankciók, függetlenül attól, hogy az adott cselekvési lehetőségek megvalósításához kapcsolódnak vagy nem pozitív szankciók. A köteleességek vagy *kötelezettségek* a szerepet alkotó szabályoknak megfelelő olyan feltételezett aktuális cselekvési lehetőségek, amelyek cselekvésekbeni megvalósításának elmulasztásához negatív szankciók kapcsolódnak, függetlenül attól, hogy az adott cselekvési lehetőségek megvalósításához kapcsolódnak vagy nem pozitív szankciók. Tehát a jogosultságokkal való élés az egyének szabad belátására van bízva, a kötelezettségek teljesítésének az elmulasztása viszont negatív szankciókat von maga után. (Vö.: Goffman 1981:19-20; Hart 1995:41-42) Például ma Magyarországon jogosultság,

³ A magyar nyelvű fordításban a „facilities” lehetőségeknek lett fordítva, de az adott szövegösszefüggésekben tulajdonképpen képességeket kell rajta érteni, amelyek más összefüggésekben viszont általunk kedvezményeknek fordított szankciók.

hogy valaki a tulajdonában lévő lakást bérbe adja vagy eladja, de kötelezettség, hogy az ily módon szerzett jövedelem után adót fizessen.

A szereplehetőségek tehát normatív értelemben eleve aktuális cselekvési lehetőségek. Hangsúlyozzuk azonban, hogy a szereplehetőségek csupán az adott szabályok szempontjából nézve, ellentmondásmentes szabályrendszer, és mások részéről is a szabályoknak megfelelő cselekvéseket, valamint bizonyos általános motívumokat eleve feltételezve aktuális cselekvési lehetőségek. Ha azonban a szabályokhoz való racionális alkalmazkodást vesszük figyelembe, és nem tételezünk fel eleve ellentmondásmentes szabályrendszer, nem tételezhetjük fel azt sem, hogy a szereplehetőségek csupán aktuális cselekvési lehetőségek lehetnek.

- A szereplehetőségek valóságos vagy csupán feltételezett, valamint a valóságos cselekvési lehetőségeken belül aktuális vagy potenciális cselekvési lehetőségek egyaránt lehetnek.

A szereplehetőségek fogalmának a bevezetését tehát az teszi szükségessé, illetve e fogalmat az teszi hasznossá, hogy szabályszerűség és a szabályok által meghatározott tényszerűség a valóságban nagyrészt nem esik egybe, és – a normativista szemléletmódtól eltérően – elméletileg sem előfeltételezzük az egybeesést. Egyrészt a szabályokból kiértelmezhető aktuális cselekvési lehetőségek nem feltétlenül valóságos cselekvési lehetőségek. A szereplehetőségek részben lehetnek csupán olyan elképzelt, illetve elképzeltető cselekvési lehetőségek, amelyek a valóságban nem léteznek. Másrészt a valóságos cselekvési lehetőségeken és képességeken belül az intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek nem feltétlenül szereplehetőségek, illetve nagyrészt nem felelnek meg a szereplehetőségeknek. Már korábban is utaltunk arra, hogy a szabályok létrehozhatnak, illetve meghatározhatnak olyan cselekvési lehetőségeket és képességeket, és ezáltal olyan cselekvéseket is, amelyek nem felelnek meg az adott szabályoknak. E kérdéssel részletesebben majd a következő fejezetben (2.Ac), az intézmények szabályoknak megfelelő és nem megfelelő tényleges funkcióinak a tárgyalásánál foglalkozunk.

Irodalom

Alexander, J. C. – P. Colomy 1990: Toward Neofunctionalism. In: P. Colomy (ed.): Neofunctionalist Sociology. Edward Elgar Publishing Limited, 5-17.

Alexander, J. C. – P. Smith 2003: The Strong Program in Cultural Sociology: Elements of a Structural Hermeneutics. In: Alexander, J. C.: The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology. Oxford: Oxford University Press, 11-26.

Alexander, J. C. – S. Seidman 1990: Culture and Society. Contemporary Debates. Cambridge: Cambridge University Press

Alexander, J. C. 1990: Analytic Debates: Understanding the Relative Autonomy of Culture. In: J. C. Alexander – S. Seidman: Culture and Society. Contemporary Debates. Cambridge: Cambridge University Press, 1-27.

Alexander, J. C. 1996: Szociológiaelmélet a II. világháború után. Budapest: Ballasi Kiadó

Alexander, J. C. 2003: The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology. Oxford: Oxford University Press

Barth, F. 1993: Are Values Real? The Enigma of Naturalism in the Anthropological Imputation of Values. In: M. Hechter – L. Nadel – R. E. Michod (ed.): The Origin of Values. New York: Aldine de Gruyter, 31-46.

Becker, G. S. 1974: A Theory of Social Interactions. Journal of Political Economy, 82, 6:163-191.

Berger, P. L. – T. Luckmann, 1998: A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés. Budapest: József Műhely Kiadó

Blau, P. M. (ed.) 1976A: Approaches to the Study of Social Structure. London: Open Books

Blumer, H. 1969: Symbolic Interactionism. Perspective and Method. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press

Bourdieu, P. 1977: Outline of a Theory of Practice. Cambridge: Cambridge University Press

Bourdieu, P. 1984: Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste. Cambridge: Cambridge University Press

Bourdieu, P. 1990: The Logic of Practice. Cambridge: Polity Press

Bourdieu, P. 1994: Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste. In: David B. Grusky: Social Stratification. Class, Race, and Gender in Sociological Perspective. Boulder: Westview Press, 404-429.

Burgess, R. – D. Bushell (eds.) 1969: Behavioral Sociology. New York: Columbia University Press

Carver, C. S. – M. F. Scheier 2002: Személyiségpszichológia. Budapest: Osiris Kiadó

Coleman, J. S. 1990: Foundations of Social Theory. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.

Colomy, P. (ed.) 1990: Neofunctionalist Sociology. Brookfield: Edward Elgar Publishing

Coser, L. 1956: The Functions of Social Conflict. New York: The Free Press

- Coulson, M. 1972: Role: A Redundant Concept in Sociology? Some Educational Considerations. In: J. A. Jackson (ed.): Role. Cambridge: Cambridge University Press, 107-128.
- Csepeli Gy. – Papp Zs. – Pokol B. (szerk.) 1987: Modern polgári társadalomelméletek. Budapest: Gondolat Kiadó
- Csontos L. (vál.)1998: A racionális döntések elmélete. Budapest: Osiris Kiadó
- Dahrendorf, R. 1976: Class and Class Conflict in Industrial Society. (1959) London and Henley: Routledge and Kegan Paul
- Dilthey, W. 1974: A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban. Budapest: Gondolat Kiadó
- DiMaggio, P. J. – W. W. Powell 1991A (ed.): The New Institutionalism in Organizational Analysis. Chicago: Chicago of Chicago Press
- DiMaggio, P. J. – W. W. Powell 1991B: Introduction. In: (ed.): The New Institutionalism in Organizational Analysis. Chicago: University of Chicago Press, 1-38.
- Eggertsson, T. 2001: Norms in Economics, with Special Reference to Economic Development. In: M. Hechter – K.-D. Opp (ed.): Social Norms. New York: Russel Sage Foundation, 76-104.
- Ellickson, C. R. 2001: The Evolution of Social Norms: A Perspective from the Legal Academy. In: M. Hechter – K.-D. Opp (ed.): Social Norms. New York: Russel Sage Foundation, 35-75.
- Elster, J. 1995: A társadalom fogaskerekei. Budapest: Osiris-Századvég Kiadó
- Eshleman, J. R. – B. G. Cashion 1985: Sociology. Boston, Toronto: Little, Brown and Company
- Farkas Z. 1997: A társadalmi viszonyok. Az intézményes szociológia elmélete. Miskolc: Bíbor Kiadó
- Felkai G. – Némedi D. – Somlai P. (szerk.) 2000: Szociológiai irányzatok a XX. században. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
- Felkai G. 1993: Jürgen Habermas. Budapest: Áron Kiadó
- Fine, A. G. 2001: Enacting Norms: Mushrooming and the Culture of Expectations and Explanations. In: M. Hechter – K.-D. Opp (ed.): Social Norms. New York: Russel Sage Foundation, 139-164.
- Freud, S. 1982A: Sigmund Freud: Esszék. Gondolat Kiadó
- Freud, S. 1982B: A pszichoanalízis foglalata. In.: Sigmund Freud: Esszék. Gondolat Kiadó, 407-474.
- Friedman, D. – M. Hechter 1991: Miben járul hozzá a racionális döntések elmélete a makroszociológiai kutatásokhoz? Replika, 4: 58-79.
- Gadamer, H. 1984: Igazság és módszer. Budapest: Gondolat Kiadó
- Garfinkel, H. 1967: Studies in Ethnomethodology. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall
- Garfinkel, H. 2000: Mi az etnometodológia?. In: Felkai G. – Némedi D. – Somlai P. (szerk.): Szociológiai irányzatok a XX. században. Budapest: Új mandátum Könyvkiadó, 352-378.
- Geertz, C.. 2001: Az értelmezés hatalma. Budapest: Osiris Kiadó

- Gibbs, J. P. 1981: Norms, Deviance, and Social Control. New York, Oxford: Elsevier Science Publishers
- Giddens, A. 1984: The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration. Cambridge: Polity Press
- Goffman, E. 1981: A hétköznapi élet szociálpszichológiája. Budapest: Gondolat Kiadó
- Grusky, D. B. 1994: Social Stratification. Class, Race, and Gender in Sociological Perspective. Boulder: Westview Press
- Habermas, J. 1984: The Theory of Communicative Action. Volume 1. Boston: Beacon Press
- Habermas, J. 1987: A kommunikativ cselekvés elmélete. Budapest: A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő különkiadványa. ELTE
- Habermas, J. 1995: The Theory of Communicative Action. Volume 2. (1987) Cambridge: Polity Press
- Hart, H. L. A. 1995: A jog fogalma. Budapest: Osiris Kiadó
- Hechter, M. – E. Borland 2001: National Self-determination: The Emergence of an International Norm. In: M. Hechter – K.-D. Opp (ed.): Social Norms. New York: Russel Sage Foundation, 186-233.
- Hechter, M. – K.-D. Opp – R. Wippler (ed.) 1990: Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects. New York: Walter de Gruyter
- Hechter, M. – K.-D. Opp (ed.) 2001A: Social Norms. New York: Russel Sage Foundation
- Hechter, M. – K.-D. Opp 2001B: Introduction. In. (ed.): Social Norms. New York: Russel Sage Foundation, XI-XX.
- Hechter, M. – L. Nadel – R. E. Michod (ed.) 1993: The Origin of Values. New York: Aldine de Gruyter
- Hechter, M. 1987: Principles of Group Solidarity. Los Angeles: University of California Press
- Hechter, M. 1990: The Emergence of Cooperative Social Institutions. In: Hechter, M. – K. Opp – R. Wippler (ed.) Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects. New York: Walter de Gruyter, 13-33.
- Heiss, J. 1981: Social Roles. In: M. Rosenberg – R. H. Turner (eds.): Social Psychology: Sociological Perspectives. New York: Basic Books, 94-129.
- Hernádi M. (szerk.) 1984: A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás. Budapest: Gondolat Kiadó
- Hess, B. B. – E. W. Markson – P. J. Stein 1991: Sociology. New York: MacMillan
- Homans, G. C. 1969: The Sociological Relevance of Behaviorism. In: Burgess, R. – D. Bushell (eds.): Behavioral Sociology. New York: Columbia University Press, 1-24.
- Horkheimer, M. – T. W. Adorno 1990: A felvilágosodás dialektikája. Budapest: Gondolat – Atlantisz 1990
- Horkheimer, M. 1976: Hagyományos és kritikai elmélet. In: Papp Zs. (szerk.): Tény, érték, ideológia. A pozitívizmus-vita a nyugatnémet szociológiában. Budapest: Gondolat Kiadó, 43-116.
- Horn, C. 2001: Sociological Perspectives on the Emergence of Social Norms. In: M. Hechter – K.-D. Opp (ed.): Social Norms. New York: Russel Sage Foundation, 3-34.

- Huszár Tibor 1983: *Erkölc és társadalom*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Jackson, J. A. (ed.) 1972: *Role*. Cambridge: Cambridge University Press
- Kloskowska, A. 1984: *Kultúrszociológia*. Budapest: Művelődéskutató Intézet és Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Linton, R. 1936: *The Study of Man*. New York: D. Appleton Century
- Luhmann, N. 1995: *Social Systems*. Stanford: Stanford University Press
- Márkus Gy. 1992: A kultúra: egy fogalom keletkezése és tartalma. *Társadalmi Szemle*, 3: 39-54.
- Mead, G. H. 1973: *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Mills, C. W. – H. Gerth 1970: Jellem és társadalmi struktúra. In: C. W. Mills: *Hatalom, politika, technokraták*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 39-114.
- Mills, C. W. 1970: *Hatalom, politika, technokraták*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Mook, D. G. 1987: *Motivation. The Organization of Action*. New York: W.W. Norton and Company, Inc.
- Münch, R. – N. J. Smelser (ed.)1991: *Theory of Culture*. Berkeley: University of California Press
- Murányi M. 1980: *A társadalmi tudat. Struktúra - funkció*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Némedi D. (szerk.) 1988: *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás)*. Budapest: Szociológiai füzetek (45.)
- Némedi D. 2000A: *Társadalomelmélet – elmélettörténet. Tanulmányok*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
- Némedi D. 2000B: *A kommunikatív cselekvés elméletének vitája*. In: *Társadalomelmélet – elmélettörténet. Tanulmányok*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 209-225.
- Papp Zs. (szerk.) 1976: *Tény, érték, ideológia. A pozitívizmus-vita a nyugatnémet szociológiában*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Papp Zs. 1987: *A racionalitástól a kommunikatív racionalitásig. Jürgen Habermas társadalomelméleti szintéziséről*. In: Csepeli Gy. – Papp Zs. – Pokol B. (szerk.): *Modern polgári társadalomelméletek*. Budapest: Gondolat Kiadó, 51-152.
- Parsons, T. – E. A. Shils (ed.)1962A: *Toward a General Theory of Action*. (1951) New York: Harper and Row Publishers
- Parsons, T. – E. A. Shils 1962B: *Values, Motives, and Systems of Action*. In: (ed.): *Toward a General Theory of Action*. (1951) New York: Harper and Row Publishers, 45-275.
- Parsons, T. – E. A. Shils 1988: *A társadalmi rendszer*. In: Némedi D. (szerk.) 1988: *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás)*. Budapest: Szociológiai füzetek (45), 5-37.
- Parsons, T. – N. J. Smelser 1956: *Economy and Society*. New York: Free Press
- Parsons, T. 1949: *The Structure of Social Action*. (1937) New York: Free Press; London: Collier-MacMillan Limited
- Parsons, T. 1951: *The Social System*. New York: Free Press

- Parsons, T. 1967: *Sociological Theory and Modern Society*. New York: The Free Press; London: Collier-MacMillan Limited
- Parsons, T. 1971: *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs: Prentice Hall
- Parsons, T. 1976: *Social Structure and the Symbolic Media of Interchange*. In: P. M. Blau (ed.): *Approaches to the Study of Social Structure*. London: Open Books, 94-120.
- Parsons, T. 2000: *A modern társadalmak rendszere*. In: Felkai G. – Némédi D. – Somlai P. (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 40-61.
- Pataki F. 1982: *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Petri, H. L. 1986: *Motivation: Theory and Research*. Belmont: Wadsworth Publishing Company
- Rex, J. 1961: *Key Problems of Sociological Theory*. London: Routledge and Kegan Paul
- Rex, J. 1981: *Social Conflict. A Conceptual and Theoretical Analysis*. London and New York: Longman Group Limited
- Ricoeur, P. 1994: *Hermeneutics and the Human Science*. (1981) Paris: Cambridge University Press
- Roberts, R. E. 1981: *Social Control*. in: (ed.) *Encyclopedia of Sociology*. Guilford: DPG Reference Group
- Rose, A. M. (ed.) 1962: *Human Behavior and Social Processes*. Boston: Houghton Mifflin
- Rosenberg, M. – R. H. Turner (eds.) 1981: *Social Psychology: Sociological Perspectives*. New York: Basic Books
- Schaefer, R. T. 1983: *Sociology*. New York: McGraw-Hill Book Company
- Schmid, M. 1991: *The Concept of Culture and Its Place within a Theory of Social Action*. In: R. Münch – N. J. Smelser (ed.): *Theory of Culture*. Berkeley: University of California Press, 88-120.
- Schütz, A. – T. Luckmann 1984: *Az életvilág struktúrái (Részletek)*. In: Hernádi M. (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás*. Budapest: Gondolat Kiadó, 269-320.
- Schutz, A. 1962: *Collected Papers I.: The Problem of Social Reality*. The Hague: Martinus Nijhoff
- Schutz, A. 1964: *Collected Papers II.: Studies in Social Theory*. The Hague: Martinus Nijhoff
- Schütz, A. 1984: *A cselekvések köznapis és tudományos értelmezése*. In: Hernádi M. (szerk.): *A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás*. Budapest: Gondolat Kiadó, 178-228.
- Scott, W. R. 1995: *Institutions and Organizations*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications
- Selznick, P. 1957: *Leadership in Administration*. New York: Harper and Row
- Stryker, S. 1980: *Symbolic Interactionism*. Merlo Park, California: Benjamin Commings
- Turner, R. 1962: *Role-Taking: Process versus Conformity*. In: A. M. Rose (ed.): *Human Behavior and Social Processes*. Boston: Houghton Mifflin
- Ulmann-Margalit, E. 1998: *Koordinációs normák*. In: Csontos L. (vál.): *A racionális döntések elmélete*. Budapest: Osiris Kiadó, 161-190.

- Voss, T. 2001: Game-Theoretical Perspectives on the Emergence of Social Norms. In: Michael H. – K.-D. Opp (ed.): Social Norms. New York: Russel Sage Foundation, 105-136.
- Weber, M. 1987: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Wessely A. (szerk.) 1998: A kultúra szociológiája. Budapest: Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium
- Williams, R. 1981: Culture. Glasgow: Fontana Paperbacks
- Williams, R. 1998: Kultúra. In. Wessely A. (szerk.): A kultúra szociológiája. Budapest: Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 28-32.

Farkas Zoltán
A KULTÚRA, A SZABÁLYOK
ÉS AZ INTÉZMÉNYEK

Előadásvázlat 3.

1. A kultúra fogalma és megközelítése

1.1. A kultúra fogalma és összetevői

A) A kultúra tágabb és szűkebb fogalma

a) A kultúra tágabb fogalma

- *Tágabb értelemben a kultúra* magában foglalja az emberek által maradandóan kialakított, és az egyének adott körében az egyes egyének környezetének az alkotórészeit képező dolgok, dologi és tudati állapotok egészét. Ilyen tágabb értelemben megkülönböztethetjük egyrészt az anyagi kultúrát, másrészt a jelképi kultúrát.

b) A jelképi kultúra fogalma

- Szűkebb értelemben a kultúra, a *jelképi kultúra* az egyének adott körében az egyéni tudatok azon összetevőinek az összessége, amelyek (1) valamennyi egyén tudatának az alkotórészeit képezik, és (2) amelyekről valamennyi egyén feltételezi, hogy az adott körben mások tudatának is az alkotórészeit képezik, valamint (3) amelyek közlésére egységesen értelmezett szimbólumrendszer alakult ki.

B) A jelképi kultúra összetevői

a) A kultúra kognitív, személyes kifejező és értékelő összetevői

- A (jelképi) *kultúra* két *alapvető funkciója*: (1) az egyének tudatának és ezáltal személyiségének a maradandó alakítása, (2) a cselekvő egyéneken kívül mások számára is jelentős cselekvések mindenkori szabályozása. E két funkció a kommunikáció révén valósul meg, és feltételezi a kultúra kognitív, személyes kifejező és értékelő oldalát.

b) A kultúra fő formai összetevői

- A *kultúra fő formai összetevői*, amelyek elemi alkotórészeit tekintve szimbólumokból állnak, a kulturális hiedelmek, illetve ismeretek, a kulturális értékek, a szabályok, valamint a szabályokból álló intézmények és szerepek.

1.2. A kultúra szociológiai megközelítése

A) A kultúra a fő szociológiai szemléletmódokban

a) A kultúra a normativista szemléletmódban

- A normativista szemléletmód felfogása szerint a társadalomban az egyének közvetlenül a közösen kialakított és elfogadott kulturális hiedelmekhez, értékekhez, szabályokhoz, szerepekhez és intézményekhez alkalmazkodva, és azoknak megfelelően cselekszenek, és a kultúra ily módon alapvetően meghatározza a társadalmi jelenségeket.

b) A kultúra a normativista-kreativista szemléletmódban

- A normativista és a kreativista szemléletmód határán elhelyezkedő szociológiai elméletek általában véve hangsúlyozzák a kultúra jelentőségét a társadalmi cselekvések, és általában a társadalmi jelenségek meghatározottságának a magyarázatában, de érdeklődésük középpontjában a mindenkori cselekvési szituációk viszonylag szabad definiálásának az értelmezési folyamata áll.

c) A kultúra a strukturalista szemléletmódban

- A strukturalista szemléletmód felfogása szerint a kultúra főleg a tényszerű és objektív társadalmi viszonyok, illetve társadalmi struktúra meghatározó hatását közvetítve, és részben módosítva játszik szerepet a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségek meghatározásában.

d) A kultúra a kreativista és a racionalista szemléletmódban

- A kreativista szemléletmód felfogása szerint az értékek, a szabályok, a szerepek és az intézmények nem egy eleve létező kultúra alkotórészei, hanem a cselekvések és kölcsönhatások értelmezésének az eredményei, amelyek az adott konkrét szituációkban alakulnak ki, és csak az adott konkrét szituációkban tekinthetők érvényeseknek.
- A racionalista szemléletmód a társadalmi cselekvések magyarázatában eleve adottaknak veszi az egyének preferenciáit, alternatíváit és érdekeit, a kultúra egyes alkotórészeitől függetlenül. Érdeklődésének középpontjában a kultúra vonatkozásában az a kérdés áll, hogy hogyan jönnek létre a szabályok az egyének racionális cselekvéseinek a következményeként.

2. A szabályok és az alkalmazkodás

2.1. A szabály és az ellenőrzés

A) A szabály és az ellenőrzés fogalma

a) A szabály fogalma

- A *szabály* a tényleges érvényesítés szándékával közölt, a közlés objektumára vonatkozó, és hosszú távra szóló elvárás vagy elvárások összessége, amely jelentése révén kifejezi, hogyan lehet vagy kell viselkedni meghatározott körülmények között.

b) Az ellenőrzés fogalma

- Az *ellenőrzés* meghatározott szabályok érvényesítését szolgálja, és magában foglalja: (1) az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések megfigyelését, (2) a megfigyelt cselekvések összevetését az azokra vonatkozó szabályokkal és (3) a szankciók érvényesítését.
- *Jutalomnak* nevezzük a szükségletkielégítés pozitív összetevőjét képező, és *büntetésnek* a negatív összetevőjét képező szankciót. A *személyes szankciók* az ellenőrzött egyének számára a fiziológiai vagy a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait, az *instrumentális szankciók* a szükségletkielégítés eszközeit, pozitív vagy negatív feltételeit képezik.
- Az adott szabályok érvényesítését szolgáló ellenőrzés önmagában is lehet szabályozatlan vagy szabályozott. *Szabályozott ellenőrzés* esetében külön szabályok írják elő az ellenőrzés módját, az ellenőrzést szabályok által felruházott egyének gyakorolják, s az ellenőrzés szankciói is szabályokban megfogalmazottak.

B) A szabályok legfőbb típusai

- Az *intelem* olyan szabály, amelynek az érvényességi körébe eső cselekvések ellenőrzése szabályozatlan, ezért az ellenőrzés elvileg rendszertelen. Az *intelem* esetében az ellenőrzést általában az adott szabály tényleges érvényesülése által érintett egyének gyakorolják, az ellenőrzés szankciói főleg a helyeslést vagy a helytelenítést foglalják magukban, amelyhez esetlegesen kapcsolódnak egyéb szankciók.
- Az *erkölcsi szabályok* olyan intelmek, amelyek az egyének adott körében magukban foglalják egyfelől az egyének arra vonatkozó elvárásait mások irányában, hogy hogyan kellene vagy kell viselkedni meghatározott körülmények között, másfelől arra vonatkozó feltételezésüket, hogy mások ugyanezeket az elvárásokat támasztják az adott körbe tartozó egyénnel szemben, és a szankciók elvileg az adott szabályok érvényességi körébe tartozást érintik.

Ellenőrzés	Szabályok típusai	
	Intelem	Kötelem
Ellenőrzés módja	<i>Szabályozatlan</i>	<i>Szabályozott</i>
Ellenőrzést gyakorló egyének	<i>Általában a szabályok által érintett egyének</i>	<i>Külön szabályok által felruházott egyének</i>
Szankciók jellege	<i>Helyeslés vagy helytelenítés, esetleges egyéb szankciók</i>	<i>Külön szabályok által meghatározott szankciók</i>

3.1. táblázat: A szabályok legfőbb típusai

- A *kötelem* olyan szabály, amelynek az ellenőrzése szabályozott, tehát elvileg rendszeres. Az ellenőrzés külön szabályokba van foglalva, szabályok rögzítik a releváns cselekvések megfigyelésének, értékelésének és a szankciók érvényesítésének a módját. Az ellenőrzést szabályok által felruházott egyének gyakorolják, s az ellenőrzés szankciói is szabályokban megfogalmazottak.

2.2. A szabályokhoz való alkalmazkodás

A) A beleélő alkalmazkodás

a) A beleélő alkalmazkodás fogalma és érvényesülése

- A *szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás* esetében az adott egyénnek közvetlenül szüksége, illetve személyes motívuma irányul arra, hogy cselekvései megfeleljenek a szabályokban foglalt elvárásoknak, és a szabályoknak megfelelően cselekszik.
- Ha az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések, és a szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek a cselekvő egyének számára a szükségletek tárgyait képezik, a cselekvések motívumainak elsődlegesen a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás felel meg.

b) A beleélő alkalmazkodás és az ellenőrzés

- Beleélő alkalmazkodás esetében az ellenőrzésnek a szabályok megfelelő értelmezésének az elősegítése, a cselekvések folyamatos összehangolása, és a szabályok érvényességének hosszabb távú fenntartása szempontjából van jelentősége. Ebben az esetben az ellenőrzés megfelelő szankciói olyan személyes szankciók, amelyek a lelki szükségletek tárgyait vagy negatív tárgyait képezik az egyének számára.

B) A racionális alkalmazkodás

a) A racionális alkalmazkodás fogalma és érvényesülése

- A *szabályokhoz való racionális alkalmazkodás* esetében a cselekvő egyén mérlegeli, hogy a cselekvési lehetőségekre és képességekre mint a szükségletkielégítés összetevőire milyen hatással vannak az adott szabályok és a hozzájuk kapcsolódó ellenőrzés, és a várható következmények optimalizálását szemmel tartva cselekszik, többé vagy kevésbé a szabályoknak megfelelően vagy nem megfelelően.

- Ha az adott szabályok érvényességi körébe eső cselekvések, és a szabályok által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségek és képességek a cselekvő egyének számára a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik, a cselekvések motívumainak a szabályokhoz való racionális alkalmazkodás felel meg.

b) A racionális alkalmazkodás és az ellenőrzés

- A szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségeket és képességeket a szabályok csak a hozzájuk kapcsolódó ellenőrzéssel összefüggésben határozzák meg. E vonatkozásban tehát a racionális alkalmazkodás – az alább említendő kivételtől eltekintve – eleve rendszeres ellenőrzést igényel, és az ellenőrzés megfelelő szankciói a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik az adott egyének számára.
- Racionális alkalmazkodás esetében sem szükséges feltétlenül az ellenőrzés, amennyiben az adott egyének számára a szabályoknak megfelelő, és a szükségletkielégítés eszközeit vagy pozitív feltételeit képező cselekvési alternatívákon túl a lehetséges szankcióktól eltekintve sem léteznek kedvezőbb alternatívák, tehát a megfelelésre irányuló szándék eleve feltételelezhető.

c) A fizikai kényszerítés és a racionális alkalmazkodás

- Ha a szabályokhoz fizikai kényszerítés kapcsolódik szankcióként, és ily módon a szabályok a szükségletek negatív tárgyait vagy a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező cselekvési lehetőségeket hoznak létre, korlátozva az egyének cselekvési képességeit, a cselekvések motívumainak a szabályokhoz, illetve a szankciókhoz való racionális alkalmazkodás felel meg, amely rendszeres ellenőrzést igényel.

3. Az intézmény és érvényessége

3.1. Az intézmény fogalma és fedezete

A) Az intézmény értelmezései és fogalma

a) Az intézmény fogalmának értelmezései

- Az intézmény fogalmának viszonylag széles körben elfogadott különböző értelmezései szerint az intézmény jelentheti (1) elvárások, illetve szabályok sajátos rendszerét, (2) a viselkedés megfigyelhető szabályszerűségét, a kölcsönhatások rendszerességét, (3) beállítottságok, értelmezési hajlandóságok valószínűségét. Az intézmény jelenthet továbbá (4) valamilyen csoportot vagy szervezetet, végül jelentheti (5) a társadalom valamely szféráját vagy alrendszerét.

b) Az intézmény fogalma

- Az *intézmény* kötelmek, és a kötelmek érvényességi körét, valamint tényleges érvényesülésének ellenőrzését meghatározó szabályok rendszere. Az intézmény központi szabályait alkotó kötelmeket *intézményes szabályoknak* nevezzük.
- A *kvázi-intézmény* olyan szabályrendszer az egyének viszonylag szűk körében, amelyhez kapcsolódó ellenőrzés rendszeres és hatékony az ellenőrzés szabályozatlansága ellenére is. A kvázi intézmény két jellemző formája az egyetlen egyén által kialakított és hatékonyan érvényesített szabályrendszer, valamint az intézményes erkölcs.

B) Az intézmény fedezete

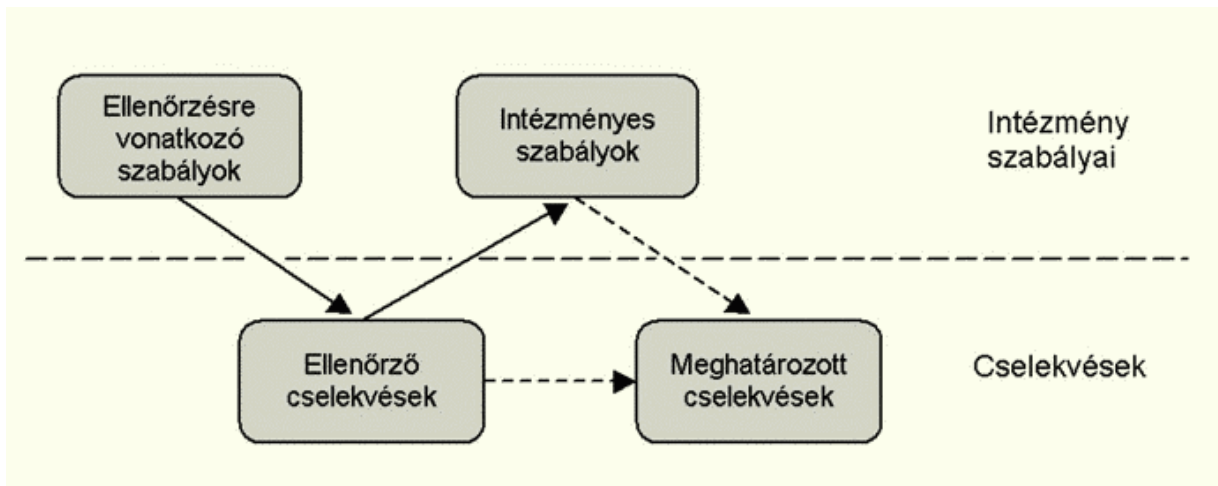
- Az *intézmény fedezetének* nevezzük az adott intézményt alkotó szabályok létrehozásának, megváltoztatásának, és az intézményes szabályok érvényességi körébe eső cselekvések ellenőrzésének a képességét.
- Meghatározott fedezettel elvileg csak az intézmények, illetve az intézményes szabályok rendelkeznek, az erkölcsi szabályok és általában az intelmek fedezete meghatározatlan, szétszórt.

3.2. Az intézmény érvényessége

A) Az intézmény érvényessége és érvényességi köre

a) Az intézmény érvényességének értelmezése

- Egy szabályt vagy egy *intézményes szabályt* annyiban tekintünk *érvényesnek*, amennyiben a szabály szubjektuma, azaz megfogalmazója és közlője részéről adott a szándék a szabály tényleges érvényesítésének az előmozdítására, és adott a cselekvési képesség bizonyos mértéke a szabály szempontjából releváns cselekvések ellenőrzésére.

3.2. ábra: Az intézmény érvényessége

b) Az intézmény érvényességi köre

- Az *intézmény érvényességi köre* általában meghatározott a következő szempontokból: az intézmény érvényességi körébe tartozó (1) egyének vagy csoportok, (2) cselekvések vagy tevékenységek, (3) dolgok meghatározása; az intézmény (4) térbeli és időbeli érvényességi körének a meghatározása; esetleg (5) olyan eseményeknek, mások olyan cselekvéseinek a meghatározása, amelyek megvalósulása esetén érvénybe lépnek az adott intézményes szabályok.

B) Az intézményes helyzet, a szerep és a szereplehetőségek

a) Az intézményes helyzet és szerep fogalma

- *Intézményes helyzetnek* nevezzük az adott (vagy elképzelt) egyén vagy csoport helyzetét egy adott intézmény vagy intézményrendszer intézményes szabályainak az érvényességi köreiben, amelyet az intézményes szabályok érvényességi körét meghatározó szabályok jelölnek ki.
- Az *intézményes szerep* azon intézményes szabályok többé vagy kevésbé rendezett összessége, amelyek érvényesek az adott intézményes helyzetben lévő egyénre vagy egyénekre nézve.

b) A szereplehetőségek fogalma

- A *szereplehetőségek* az adott szubjektum olyan feltételezett aktuális cselekvési lehetőségei, amelyek megfelelnek a szerepét alkotó szabályok elvárásainak, tehát amelyekre az adott szubjektumra vonatkozó szabályok szimbolikus értelmezése révén következtethetünk.
- A szereplehetőségek valóságos vagy csupán feltételezett, valamint a valóságos cselekvési lehetőségeken belül aktuális vagy potenciális cselekvési lehetőségek egyaránt lehetnek.